

17. Yüzyıl Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları Üzerine Bazı Mülâhazalar

Esra Kılavuz Eser*

Öz

Osmanlı şeyhülislamı hakkında yapılacak detaylı çalışmalar, Osmanlı hukukunun daha iyi anlaşılması ve yorumlanması için büyük önem arz etmektedir. 17. yüzyılda yaşayan Çatalcalı Ali Efendi gerek on üç yıllık şeyhülislamlık vazifesi ile, gerekse sonraki dönemde kendisine çokça başvuru muteber fetvalar vermiş olması sebebiyle dikkat çeken ve araştırılması gereken bir şeyhülislâmdır. Bu makalede Çatalcalı Ali Efendi'nin şimdiye dek tarih ve tabakât eserlerinden hareketle hazırlanmış en geniş biyografisine yer verilmektedir. Makalenin hedeflediği bir diğer husus; Çatalcalı Ali Efendi'nin verdiği fetvalardan oluşan Fetâvâ-yı Ali Efendi adlı eserin derleniş sürecini tespit etmek olup bunun için eserin yazma nüshalarındaki müstensih kayıtlarına başvurulmuştur. Son olarak Fetâvâ-yı Ali Efendi hakkında literatürde yer alan bilgiler tekrar gözden geçirilmiş ve en isabetli verilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 17. Yüzyıl Osmanlı Hukuku, Şeyhülislam, Fetva, Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi.

* Dr., esrakilavuzeser@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2911-1460.

Some Remarks on the Life of Çatalcalı Ali Efendi, Ottoman Shaikh al-Islam in 17th Century, and His Fatwas

Abstract: Detailed works on Ottoman Shaikh al-Islams are very important to understand and interpret classical Ottoman law better. Shaikh al-Islam Çatalcalı Ali Efendi –who lived in the 17th century- is one of the names needs to be studied on, both for his 13 years mission and the importance of his fatwas in the Ottoman legal system. In this paper, I studied the most comprehensive biography of Çatalcalı Ali Efendi in the light of history and tabaqât sources and the compilation process of *Fatawa Ali Efendi*. I searched out the records of the copyists on the manuscripts. Additionally, I reviewed the commonly held informations about *Fatawa Ali Efendi* and tried to reach the most accurate results about it.

Keywords: Ottoman law in the 17th century, Shaikh al-Islam, Fatwa, Çatalcalı Ali Efendi, Fatawa Ali Efendi.

أحد شيوخ الإسلام ملاحظات حول حياة وفتاوى جتالجه لي علي أفندي؛ العثمانيين في القرن السابع عشر

الخلاصة

تعتبر الدراسات التفصيلية لشيوخ الإسلام العثمانيين ذات أهمية كبيرة لدورها في فهم وتفسير القانون العثماني بشكل أفضل. جتالجه لي علي أفندي الذي عاش في القرن السابع عشر من أحد الأسماء التي تلفت الانتباه وتحتاج إلى دراسة، وذلك بسبب توليه منصب شيخ الإسلام خلال ثلاثة عشر عاماً وفتاواه المعبرة التي كثيراً ما تقبل حتى بعد وفاته. في هذا المقال تم تضمين أشمل سيرة ذاتية لجتالجه لي علي أفندي استناداً إلى الكتب التاريخية والطبقات والأعلام. ومن ناحية أخرى استهدف هذا المقال الكشف عن عملية تجميع فتاوى التي أفتاها جتالجه لي علي أفندي وتأليف الكتاب المسمى بـ "فتاوى علي أفندي"، ومن أجل ذلك تمت مراجعة قيود الفراغ الموجودة في النسخ المخطوطة للكتاب. وأخيراً، من أجل الوصول إلى معلومات أكثر دقة عن كتاب "فتاوى علي أفندي" تمت مراجعة المعلومات الواردة في الأدبيات.

الكلمات المفتاحية: القانون العثماني في القرن السابع عشر، شيخ الإسلام، الفتوى، جتالجه لي علي أفندي، فتاوى علي أفندي

A. Giriş

Osmanlı hukuku araştırmalarında başvuru olan önemli kaynaklardan birisi de fetva mecmualarıdır. Özellikle Osmanlı hukukunun başı olan şeyhülislamlara ait olması durumunda bu mecmuaların daha da büyük önem arz edeceği açıktır. Şeyhülislamların görev yaptıkları süre boyunca hukukun her alanına dair verdikleri fetvalar gerek kadılar gerekse müftüler için başvuru mercii olmuş, öte yandan padişahların vereceği önemli kararlarda şeyhülislam fetvasını almaları bir devlet geleneği haline gelmiştir.

Osmanlı şeyhülislamlarının fetvalarının derlendiği çok sayıda fetva mecmuası olup bu mecmualar arasında en saygın ve muteber addedilen dört mecmuadan birisi de Çatalcalı Ali Efendi'nin (v. 1692) fetvalarından oluşan *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'dir. Ne var ki söz konusu dört mecmuadan en erken tarihli ve en hacimli olması rağmen Çatalcalı Ali Efendi ve fetvaları üzerinde yapılan çalışmaların sayıca azlığı dikkat çekicidir.¹ Ali Efendi ile ilgili bilgi yetersizliği bizzat onun hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bile kendisini göstermektedir. Nitekim mevcut çalışmalarda neredeyse aynı ifadelerle tekrar edilen bilgiler konuyla ilgili aslî kaynaklardan ziyade, oldukça sınırlı bilgiler ihtiva eden tek bir ansiklopedi maddesine dayanarak nakledilmektedir. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin derleniş süreci, bu süreçte katkısı olan isimler ya da eser üzerine yapılan çalışmalarla ilgili bütünlüklü bir akademik yayın ise bulunmamakta, eser hakkındaki bilgiler de tahkik edilmeksizin yine tek bir kaynağa dayalı olarak tekrar edilmektedir. Bu noktadan hareketle bu makalede öncelikle Çatalcalı Ali Efendi'nin tarih ve tabakât eserlerinden hareketle hazırlanmış kapsamlı bir biyografisine yer verilerek bu sahadaki bilgi yetersizliği giderilmeye

¹ Çatalcalı Ali Efendi hakkında yapılan çalışmalar için bk. Mehmet İpşirli, "Çatalcalı Ali Efendi", *DİA*, VIII, 234-235; İbrahim Ural, *Şeyhülislam Fetvaları*, İstanbul: Fey Vakfı yayınları, 1995; Esra Yakut, "Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetâvâ-yı Ali Efendi Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, sayı: 7, yıl: 1996, s. 287-318; Mustafa Okumuş, *Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetvalarında Nikâh (Evlenme Akdi)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Muharrem Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetava-yı Ali Efendi Örnelemi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 13, yıl: 2009, s. 63-82; Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014. Bunların dışında, her ne kadar *Fetâvâ-yı Ali Efendi* hakkında yapılmış müstakil çalışmalardan olmasa da, içerisinde esere dair kıymetli bilgiler bulunduran çalışmalar da bulunmaktadır; burada Şükrü Özen'in "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü" adlı makalesi ile Emine Arslan'ın nüküllü fetva mecmualarına dair hazırladığı doktora tezi özellikle zikredilmelidir.

çalışılacaktır. Ardından *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin özellikleri, derleniş süreci ve üzerine yapılan nükûl çalışmaları ile ilgili olarak literatürde yer alan mevcut bilgiler tekrar gözden geçirilerek en sağlıklı ve yeni tespitlere yer verilmeye çalışılacaktır.

B. Çatalcalı Ali Efendi'nin Hayatı

1. Ali Efendi'nin İsmi, Nesebi, Doğumu, Ailesi

Osmanlı Devleti'nin 43. şeyhülislamı olan² Çatalcalı Ali Efendi, Osmanlı tarihi boyunca uzun süre şeyhülislamlık makamında vazife yapmış âlimlerden biridir.³

Ali Efendi IV. Murad'ın hükümdarlığı döneminde bugün İstanbul sınırları içinde bulunan Çatalca'da dünyaya geldi (1041/1631). Babası Mehmed b. Kadı Hasan, aslen Alâiyeli⁴ olup hem ilmiye mesleğine, hem de tasavvuf yoluna mensuptur. Şeyhî Mehmed Efendi'nin nakline göre ulemâdan birine dânişmend⁵ olmak arzusuyla Alâiye'den İstanbul'a gelen Mehmed Efendi, İstanbul'da Halvetiyye tarikatı meşâyihından Ömer Efendi'ye⁶ intisap ederek eğitim gördükten sonra halîfe olarak Çatalca'ya gönderilmiştir. Çatalca'da inşa ettiği

² *İlmiye Sâlnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezh Galitekin, Cevdet Dadaş, İstanbul: İşaret yayınları, 1998, s. 394.

³ Fahreddin-i Acemî yaklaşık olarak 30 yıl, Ebussuud Efendi 29 yıl, Zenbilli Ali Efendi 23 yıl, Molla Hüsrev 20 yıl, Çatalcalı Ali Efendi ise 13 yıl vazifede kalmıştır.

⁴ Bugün Antalya sınırları içinde bulunan Alanya bölgesinin eski ismidir. Kıbrıs Krallığı'na bağlı iken 1221 yılında Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbat tarafından fethedilmesi üzerine *Alâiye* ismini almıştır (İdris Bostan, "Alanya", *DİA*, II, 339-340).

⁵ İcazet alma seviyesine yaklaşmış yüksek seviyeli medrese öğrencisi.

⁶ Aslen Üsküplü olan Şeyh Ömer Efendi, İstanbul'a geldikten sonra Şeyh Abdü'l-mü'min Bosnevî'ye intisap etmiş, 1004/1596 tarihinde Draman Zaviyesi'nde şeyhlik makamına geçmiştir. Ordu-yı Hümâyün ile birlikte Eğri seferine gidip döndükten sonra Sultan Selim Camii'nde vaaz kürsüsü şeyhliği ile taltif edilmiş, yine bu dönemde Ayasofya-i Kebir'de Cuma vaizliğine layık görülmüş, 1034/1625 yılında vefat etmiştir (Sa'deddin Süleyman b. Muhammed Emin Müstakîmzâde, *Tercüme-i Ahvâl-i Şuyûh-i Ayasofya*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1716, vr. 12a). Ayasofya kürsü şeyhlerinden Ömer Efendi'nin İstanbul'un o dönemdeki önemli âlimlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. İpşirli, bir vazife silsilesinden sonra bu makama tayin edilen Ayasofya vaaz kürsüsü şeyhlerinin teşrifatta en önde gelen âlimlerden olduklarını, cülûsler, mevlidler, şehzadelerin bed'-i besmele ve sünnet şenlikleri, sultan düğünleri, cami, medrese vb. açılışları gibi merasimlerde hazır bulduklarını, ayrıca hükümdarlarla birlikte sefere katılarak yol boyunca zaman zaman sohbet ettiklerini belirtmektedir. (Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *DİA*, IV, 224). Şeyhülislam Ali Efendi'nin babası Mehmed Efendi'nin devrin en önemli âlimlerinden birinin halifesi oluşu dikkat çekicidir.

zaviyede vazifeye başlayan Mehmed Efendi burada yıllarca irşat faaliyetinde bulunmuş, oğlu Ali de burada dünyaya gelmiştir.⁷

Hakkında bir bilgiye ulaşamamış olsak da ismindeki “Kadı” ifadesinden hareketle Ali Efendi’nin dedesi Hasan Efendi’nin de ilmiyeden olduğu düşünülebilir. Öte yandan Ali Efendi’nin babası gibi kardeşi Ebûbekirzâde Şeyh Mehmed Nümâyi Efendi (v. 1088/1678) de ilmiye mesleğine mensup olup müderrislik ve Selanik mollalığı vazifelerinde bulunmuş; onun oğlu Abdülbâki Efendi (v. 1126/1715) ise müderrislik yapmıştır.⁸

Ali Efendi’nin evliliğine dair bilgimiz bulunmamakla birlikte kızı Ayşe Hanım’ı Bursa kadısı Yenişehirli Şerif Efendi ile evlendirdiği bilinmektedir.⁹ Bu evlilikten doğan torunu Seyyid Mehmed Şerif Efendi (v. 1192/1779) İstanbul kadılığı ve nakîbüleşraflık yapmış, dedesi Ali Efendi’nin fetvaları üzerine *el-Mecmûatü’l-aliyye fi’l-fikhi’l-Hanefiyye* adıyla bir eser kaleme almış, ayrıca Sultan III. Mustafa döneminde altı ay kadar şeyhülislamlık makamında da bulunmuştur.¹⁰

2. Ali Efendi’nin İlim Tahsili ve Hocaları

Kaynaklarda Ali Efendi’nin örgün medrese eğitiminden ziyade yetişmesinde etkili olan bazı önemli isimlerden bahsedilmektedir. Bu isimlerden çoğunun özellikle fakih yönleriyle öne çıkmış, hatta meşihat makamına kadar yükselmiş, alanında zirve şahsiyetlerden oluşu dikkat çeker.

Ali Efendi’nin eğitim aldığı ilk hocası, babası Alâiyeli Mehmed Efendi’dir. İlmiye yoluna mensup olduğu gibi devrinin önemli mutasavvıflarından tasavvufî terbiye de almış bulunan Mehmed Efendi’nin oğluna başlangıç ilimlerini öğrettiği anlaşılmaktadır.

Ali Efendi’nin ikinci hocası Şeyhülislam Hoca Abdürrahim Efendi’dir (v.1656). Aslen Adanalı olup Hocazâde Abdülaziz Efendi’ye intisap ederek ondan mülâzım olan Abdürrahim Efendi devrinin önemli medreselerinde ifa ettiği müderrislik vazifelerinin ardından kadılık mesleğine geçmiş, sırasıyla

⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü’l-fuzelâ*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018, s. 1932.

⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul: Sebil yayınevi, haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülagü, 1996, III, 607-608.

⁹ Serhat Başar, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamları*, İstanbul: Kültür A.Ş Yayınları, 2017, s. 251.

¹⁰ Tahsin Özcan, “Seyyid Mehmed Şerif Efendi”, *DİA*, XXXVII, 69-70.

Yenişehir ve İstanbul kadısı olduktan sonra 1641’de Anadolu kazaskeri olmuştur. Kısa bir süre Adana kadılığı yaptıktan sonra 1645’te Rumeli kazaskerliğine, 1647’de ise şeyhülislamlığa getirilen Abdürrahim Efendi’nin meşîhatı dönemindeki en önemli icraatı olarak Sultan İbrahim’in önce hal’ine, sonra da katline fetva vermesi zikredilir. 1649’da azledilen Hoca Abdürrahim çeşitli vazifelerde bulunduktan sonra 1651’deki Ağalar Vakası sırasında İstanbul’dan çıkarılarak Belgrad’a sürülmüş ve orada vefat etmiştir.¹¹

Şeyhî, Ali Efendi’nin Hoca Abdürrahim Efendi’ye intisabı ile ilgili olarak şu rivayeti nakleder: 1043/1633-1634 yılında Ali Efendi henüz küçük bir çocukken Yenişehir¹² kadısı olan Hoca Abdürrahim Efendi Yenişehir’den İstanbul’a giden yol üzerindeki Çatalca beldesine uğrar. Burada irşat hizmetinde bulunan Mehmed Efendi ile tanışan Hoca Abdürrahim, hizmetlerinden duyduğu memnuniyetten olsa gerek, ona ve ailesine mülâzemet¹³ vermeyi vaat eder. Daha sonra Ali’yi ilim tahsiline devam etmesi için İstanbul’a getiren babası Mehmed Efendi, 1057/1647 yılında Hoca Abdürrahim Efendi’nin şeyhülislam olması üzerine oğlunu ona götürür. Abdürrahim Efendi yıllar önce verdiği sözünü tutar ve henüz 16 yaşında olan Ali’yi mülâzımlığa kabul eder.¹⁴ Hoca Abdürrahim Efendi’nin iki yıllık şeyhülislamlığı döneminde ona mülâzımlık yapan Ali Efendi’nin, hocası şeyhülislamlıktan azledildikten sonra bir süreliğine memleketine döndüğü anlaşılmaktadır.

Ali Efendi’nin üçüncü hocası Minkârizâde Yahyâ Efendi’dir (v. 1678). Yahyâ Efendi hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse; 1609 yılında dünyaya gelen Yahyâ Efendi Şeyhülislam Hocazâde Esad Efendi’den mülâzım olmuş, muhtelif medreselerde müderrislik yaptıktan sonra kadılık mesleğine geçmiştir.

¹¹ Mehmet İpşirli, “Abdürrahim Efendi, Hoca”, *DİA*, I, 289.

¹² Teselya Ovası’nda bulunan bu tarihî şehir bugün Yunanistan topraklarında kalmış olup *Larissa* adıyla bilinmektedir. 1400’lü yıllarda Osmanlı hâkimiyetine giren bu topraklar; elliden fazla camisinin yanı sıra çok sayıdaki medrese ve tekkesiyle imparatorluğun Avrupa’daki en büyük on şehri arasında bulunuyordu (Machiel Kiel, “Yenişehir”, *DİA*, XXXIII, 473).

¹³ Osmanlı sisteminde medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamaları *mülâzemet usulü* olarak isimlendirilir (Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, *DİA*, XXXI, 537). Bugünkü *staj* ve *asistanlık* kavramlarını karşıladığı söylenebilir.

¹⁴ Şeyhî, *Vekâyiü’l-fuzelâ*, s. 1932; İpşirli, “Çatalcalı Ali Efendi”, VIII, 234. Osmanlı Devleti mülâzemet sistemindeki genel uygulama öğrencinin çeşitli kademelerdeki medreseleri tamamladıktan sonra 25-30 yaşlarında mülâzım olmalarıdır (Mehmet İpşirli, Nebi Bozkurt, Abdülhamit Birışık, İsmail Orman, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 329). Ali Efendi’nin Hoca Abdürrahim Efendi’ye mülâzım olduğu yaş oldukça erken bir yaş olup bu durum onun babasından aldığı tahsilin yanı sıra ilmi kabiliyetiyle izah edilebilir.

1649'da Mekke, 1652'de Kahire kadılığına getirilmiş; 1653'te azledildikten sonra 1655'te ikinci kez, 1657'de ise üçüncü kez Kahire kadısı olarak görevlendirilmiştir. 1659'da İstanbul kadısı olan Yahyâ Efendi, 1662'de Rumeli kazaskerliğine ve yine aynı yıl şeyhülislamlığa tayin edilmiştir. On bir yıldan fazla süren meşihatı döneminde Sultan IV. Mehmed'in takdirini kazanan Minkârîzâde çoğunlukla padişahla birlikte Edirne'de bulunmuş; vazifesinin son yıllarında hastalığının artması üzerine azledilmiş ve İstanbul'da vefat etmiştir.¹⁵ Hoca Abdürrahim'in azlini takip eden birkaç yıl Çatalca'da ikamet ettikten sonra tahsilini ilerletmek için tekrar İstanbul'a gelen Çatalcalı Ali Efendi'nin 1062/1652'de Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye intisap ettiği, hocasının kadılık yaptığı yıllarda onun yanında nâiblik vazifelerinde bulunduğu ve en parlak talebeleri arasına girmeye muvaffak olduğu bilinmektedir.¹⁶

3. Ali Efendi'nin Vazifeleri

Çatalcalı Ali Efendi'nin vazifeleri kadı nâibliği, müderrislik, kadılık, ordu kadılığı, kazaskerlik ve şeyhülislamlık olarak sıralanabilir. Bu başlık altında şeyhülislamlığına kadar olan süreçte üstlendiği vazifeleri hakkında bilgi verilecektir.

Ali Efendi, Minkârîzâde'nin 1652'de Kahire kadılığına tayin edilmesi üzerine onunla birlikte Kahire'ye gitti ve orada Bâb Mahkemesi nâibliği¹⁷ yaptı. Bu dönemde hac vazifesini de eda eden Ali Efendi, hocasıyla birlikte İstanbul'a dönerek çalışmalarına devam etti. 1069/1659 yılında Minkârîzâde Yahyâ Efendi İstanbul kadılığına tayin edilince, mülâzımı Ali Efendi yine Bâb Mahkemesi nâibliği ile vazifelendirildi. Abdürrahimzâde Mehmed Efendi'nin Kahire kadılığı esnasında kadı nâibi olarak tekrar Mısır'a gönderilen Ali Efendi, pek çok farklı yerde görev yapmış ve gerek ahlakı gerekse mesleki dirayetiyle herkesin takdirini kazanmış genç bir âlim olarak daha 30 yaşına gelmeden *Nâib Çelebi* lakabıyla meşhur oldu.¹⁸

¹⁵ Mehmet İpşirli, "Minkârîzâde Yahyâ Efendi", *DİA*, XXX, 114.

¹⁶ Şeyhî, *Vekâiyü'l-fuzelâ*, s. 1932.

¹⁷ Osmanlı adli teşkilâtında kadı yardımcısı/vekili olan ve bizzat kadı tarafından belirlenen nâibler, medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında kendi kazâ dairesinde ihtilafı çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mensupları arasından seçilirdi. Özellikle İstanbul Bâb mahkemesi nâibi İstanbul kadısının başyardımcısı anlamına gelmekteydi (Mehmet İpşirli, Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, XXXII, 312).

¹⁸ Şeyhî, *Vekâiyü'l-fuzelâ*, s. 1933.

Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin 1662'de şeyhülislam olmasıyla tabiri caizse staj dönemi sona eren Çatalcalı, eğitim-öğretim sahasına geçerek müderrisliğe başladı. Ali Efendi ilk olarak İstanbul/Fatih'teki Mesih Paşa Medresesi'ne müderris tayin edildi (1073/1663). Bu vazifesi esnasında Osmanlı ordusu Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa kumandanlığında Uyvar seferine çıkınca o da ordu kadısı¹⁹ olarak vazifelenirdi. Fetih ve zafer kazanarak İstanbul'a döndükten sonra Ali Efendi, Hafız Paşa Medresesi'ne tayin edildi (1074/1663-1664). Altı ay kadar sonra ise Gazanfer Ağa Medresesi müderrisi olarak vazifeye başladı.

1076/1666 yılında tekrar yargı sahasına dönen Ali Efendi'ye Selânik kadılığı tevdi edildi; ancak bu vazifeye henüz başlamışken Girit seferine çıkan orduda kadılık vazifesi yine Ali Efendi'ye verildi. Yerine nâib bırakan Çatalcalı, orduyla birlikte sefere katıldı. Yıllar süren kuşatma neticesinde nihayet Girit Adası fethedildi ve Ali Efendi gerek Uyvar, gerekse Girit seferlerinde ifa ettiği ordu kadılığı hizmeti ile Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın takdirini kazandı. 1081/1670 yılında Ankaravî Mehmed Efendi'nin yerine Kahire kadılığına tayin edilen Ali Efendi, vazifeye başlamak üzere epeyce yol gidip Aynü't-tüccâr denilen beldeye ulaştığında İstanbul'a geri çağırıldı ve Rumeli kazaskerliği kendisine tevdi edildi. Ali Efendi bu makamda yaklaşık dört yıl kaldıktan sonra süresinin dolmasıyla vazifesi sona erdi (1084/1673).

Uzunca bir süredir rahatsız olan Şeyhülislam Minkârîzâde Yahyâ Efendi, hastalığı ilerleyip vazife yapamaz hale gelince emekliye sevk edildi ve Sultan IV. Mehmed (Avcı), Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın tavsiyesiyle Çatalcalı Ali Efendi'nin şeyhülislam olmasına karar verdi. Ukrayna seferi için ordunun bulunduğu Hacıoğlu Pazarı mevkiine davet edilen Ali Efendi, 14 Zilkade 1084 (20 Şubat 1674) günü 43 yaşındayken şeyhülisamlık makamına tayin edildi.²⁰

¹⁹ Padişahlar sefere gittikleri dönemde askerî sınıfın kadıları olan Anadolu ve Rumeli kazaskerleri de onunla birlikte giderlerdi. Padişahların seferi terk edip vezir-i azamı serdâr-ı ekrem olarak ordunun başında görevlendirdiği dönemde kazaskerler de Padişah ile birlikte merkezde kalmaya başlamış, onları temsil etmek üzere mevâlî denilen büyük kadılardan birisi *ordu kadısı* adıyla tayin edilip sefere gönderilir olmuştur (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 133).

²⁰ İpşirli, "Çatalcalı Ali Efendi", VIII, 234. Ali Efendi'nin şeyhülisamlık makamına tayin edildiği Hicrî 1084 senesine "*Ma'denü'l-ilmî Ali ve aleyhi'l-fetvâ*" mısrası ile tarih düşülmüştür (Sa'deddin Süleyman b. Muhammed Emin, *Devhatü'l-meşâyih*, yy, ty, s. 72; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 1934).

Ali Efendi o dönemdeki yaygın uygulamanın aksine henüz 16 yaşındayken mülâzım olduğu gibi şeyhülisamlık makamına da hızlı bir şekilde yükselmiştir. Öyle ki, kaynaklarda şeyhülisamlığa giden yolda çıkması gereken basamakları teker teker çıkmayıp bazılarını atlamış olması nedeniyle selefi yahut çağdaşı olan bazı âlimlerin tepkisini çektiği belirtilmektedir.²¹ Kanaatimizce burada herhangi bir iltimas söz konusu olmayıp bu yükselişte, kendisi de bir ilmiye mensubu olan ve babasından devraldığı olağanüstü yetkilerle sadrazamlık görevini ifa eden Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın Ali Efendi'de gördüğü ilmî dirayet, dürüstlük ve sadakatin büyük etkisi olduğu söylenebilir.

4. Ali Efendi'nin Şeyhülisamlığı

Çatalcalı Ali Efendi şeyhülisamlık makamına iki kez getirilmiştir. İlk şeyhülisamlığı on üç yıl sürmüş olup azledilmesi ile neticelenmiş; kırk gün kadar sürdürebildiği ikinci şeyhülisamlığı ise vefatıyla sona ermiştir. Bu başlık altında her iki meşihat döneminin yanı sıra azil süreci de incelenecektir.

Birinci şeyhülisamlığı: Çatalcalı Ali Efendi'nin on üç yıllık ilk şeyhülisamlığı, ava düşkünlüğüyle meşhur Osmanlı padişahı IV. Mehmed'in²² hükümdarlığı döneminde gerçekleşmiştir. IV. Mehmed'in küçük bir çocukken tahta çıkması nedeniyle devletin idaresi Valide Sultan'ın girişimleriyle Köprülü ailesine teslim edilmiş; Köprülü Mehmed Paşa ile oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlıkları döneminde Devlet-i Aliyye kudretli günlerini nispeten sürdürebilmiştir. Girit adasının fethedildiği, Ukrayna içlerine girildiği, Macar topraklarında önemli başarılar elde edildiği bu dönemde devletin işlerini bütünüyle Köprülü ailesi üstlendiği için padişah devlet işlerine karışmadan rahatça yaşamaya devam edebilmiştir. Şeyhülisamlığının ilk dokuz yılına tekabül eden ve nispeten sorunsuz geçen bu döneme dair kayıtlarda, şehzade sünnet şenlikleri ve hanım sultan düğünleri gibi toplu etkinliklerde Ali Efendi'nin padişah huzurunda yaptığı derslerden söz edilir.²³

²¹ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, İstanbul: Klasik yayınları, 2013, I, 305.

²² Aklî dengesi yerinde olmayan babası Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinin ardından (1648) henüz yedi yaşındayken tahta çıkan IV. Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra en uzun süre hükümdarlık yapmış Osmanlı padişahı olup yaklaşık 39 yıl tahtta kalmıştır. Büyükannesi Kösem Sultan, annesi Hatice Turhan Sultan'dır.

²³ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, I, 322, 327.

Ancak Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'dan sonra sadrazam olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı ordusunun 1683'te Viyana kapılarında bozguna uğraması işleri tersine çevirdi. Padişah tarafından yetki verilmemiş olmasına rağmen Viyana'yı kuşatan Sadrazam'ın yanlış tutumları nedeniyle bir felâket yaşandı ve Osmanlı ordusu büyük kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Halkın galeyana geldiği böylesi buhranlı bir dönemde padişahın devlet işleriyle ilgilenmemesi, yaşanan olumsuzluklara rağmen umursamaz bir tavırla av hayatına devam etmesi, yapılan bütün nasihatlere kayıtsız kalması, daha da ötesinde Cuma namazı ve dua gibi toplu ibadetlere katılmaması gerek halkı, gerekse ilmiye ve seyfiye sınıfını çileden çıkardı. Neticede 1687 yılında IV. Mehmed tahttan indirilerek kardeşi II. Süleyman padişah oldu.²⁴

Viyana bozgununu takip eden sıkıntılı yıllar, Çatalcalı Ali Efendi için de oldukça meşakkatli geçti. Sultan IV. Mehmed'e son derece kızgın olan halk Şeyhülislam Efendi'nin bir şeyler yaparak bu gidişatı durdurmasını bekledi. O ise sözünü dinlemediği sultana olan kırgınlık ve küskünlüğünden olsa gerek, onunla ilgili eleştiri ve ikazları yüz yüze gelmeden -Kaymakam Paşa aracılığıyla- bildirdi; bu da tabii olarak sultana etki etmedi. Netice olarak halkın, ilmiyenin ve seyfiyenin tepkisi ona da yöneldi; Ali Efendi, padişahı devlet işleriyle ilgilenmeye gerektiği gibi teşvik etmemek, av merakı hususunda yeterince uyarmamak, onu doğru yola çağdırmamak, kendi makamını düşünerek hakkı söylemekten imtina etmek vb. hususlarla suçlandı. Hatta bir gün bir dua merasimi için Valide Camii'ne arabasıyla giderken halkın ağır hakaretlerine ve linç teşebbüsüne maruz kaldı.²⁵

Azledilmesi: Yaşadıklarından çok etkilenen Ali Efendi, Budin Kalesi'nin düşman eline geçmesini müteakip durumu görüşmek için Kaymakam Paşa ile

²⁴ IV. Mehmed'in tahttan indirildiği dönem Çatalcalı Ali Efendi'nin azledilerek sürgüne gönderilmiş olduğu döneme tekabül eder; Sultan'ın hal' fetvasını zamanın şeyhülislamı Debbâğzâde Mehmed Efendi (v. 1702) vermiştir.

²⁵ Silahdâr Mehmed Ağa bu hadiseyi şu şekilde tasvir eder: "Ol gün azim cemiyet olup hatta Şeyhülislam Efendi araba ile duaya gelirken yolda bazı ulema ve ocak ihtiyarlarından ve şehirliden etrafın alıp 'Bre Allah'dan korkmaz ve Peygamber'den utanmaz! Koca ma'tuh! Mansıb korkusundan padişaha hak kelim söylemezsin ve yoksa yerine adam mı bulunmaz? On dört seneden beri mizâcgirlik sebebiyle böyle nâzîn fetvayı telvîs edip devleti bu hale koydun. Bu kabahatten sonra halktan uzlet için araba ile duaya ve namaza gelmeğe başladın ve selefenden hangisi böyle gelip huzûr-ı nefisine uymuştur?! Bre yok olacak papaz!' deyu hezâr güne ta'n-âmîz sözler söylediler. Ve az kalsın arabasın paralaya yazdılar." (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîh-i Silahdâr*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı: 10, İstanbul: Devlet matbaası, 1928, II, 246).

birlikte çağırıldığı istişare meclisine katılmadı. Padişahın ayağına gitmesine ulemânın rızası bulunmadığını, ne emri varsa bildirmesini söyledi. Davetine icabet etmeyen Şeyhülislam Efendi'nin bu tavrı sultanı son derece kızdırdı. Neticede Sultan “*Dimağı fesâddadı*” dediği Ali Efendi'yi şeyhülisamlıktan azlederek Bursa'ya sürgün emrini verdi ve yerine de Rumeli Kazaskeri Ankaravî Mehmed Efendi'yi şeyhülislam tayin etti (1097/1686).²⁶

Osmanlı ilmiye geleneğinde bir şeyhülislamın alabileceği en ciddi cezaya çarptırılan Ali Efendi,²⁷ hakkında verilen hükmü çağırıldığı Yalı Köşkü'nde aldı. Derhal sandala bindirilerek önce Mudanya iskelesine, ardından da Bursa'ya gönderildi. Bursa'da yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra iki ay kadar Rodos adasına gönderilse de tekrar Bursa'ya getirildi (1099/1688). Kardeşi Sultan IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinin ardından padişah olan II. Süleyman, ma'zûl Şeyhülislam Ali Efendi'yi affederek İstanbul'a dönmesine ve evinde yaşamasına izin verince Ali Efendi dört yıl aradan sonra evine dönüp köşesine çekildi (1101/1690).

İkinci şeyhülisamlığı: Yaklaşık dört yıl tahtta kalan Sultan II. Süleyman'ın vefatından sonra kardeşi II. Ahmed tahta çıktı. Dönemin şeyhülislamı Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi azledilince meşihat vazifesi ikinci kez Ali Efendi'ye tevdi edildi. Padişahın bulunduğu Edirne'ye getirilen sâbık şeyhülislam geçmişteki hizmetlerinden dolayı taltif edildi. Hakkı söylemede çekingen davranmaması hususunda Sultan tarafından özellikle uyarıldı ve böylelikle Ali Efendi 61 yaşındayken bir kez daha şeyhülisamlık makamına geçti (1103/1692).²⁸

5. Ali Efendi'nin Vefatı

Yaklaşık bir senedir humma hastalığından muzdarip olan ve fetvaya tayin edilışinden yalnızca yirmi gün önce iyileşmiş bulunan Ali Efendi'nin rahatsızlığı yorgunluk nedeniyle tekrar nüksetti ve şeyhülisamlığının 41. gününde Şaban ayının ikinci günü Edirne'de vefat etti. Selimiye Camii'nde öğle namazını

²⁶ Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, II, 247.

²⁷ Görevden azl ve sürgün ulemâ sınıfı için en ciddi ceza olup ölüm emri çok nadir uygulanmıştır. (Mehmet İpşirli, “Şeyhülislam”, *DİA*, XXXIX, 93).

²⁸ Çatalcalı Ali Efendi'nin ikinci kez şeyhülisamlığa tayin edildiği 1103 senesine “*Âleme oldu yine müftî Aliyy-i âkil*” mısrası ile tarih düşülmüştür (Müstakimzâde, *Devhatu'l-meşâyih*, s. 72).

müteakip kılınan cenaze namazından sonra Zehrimar Mescidi haziresine²⁹ defnedildi (1103/1692). Ali Efendi'den boşalan meşihat makamına ise tekrar Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi getirildi.³⁰

6. Ali Efendi'nin Karakteri

Çatalcalı Ali Efendi gerek klasik, gerekse modern dönem müellifleri tarafından faziletli, ağırbaşlı ve özellikle de dinî hayatında istikamet ve salâbet sahibi bir âlim olarak zikredilir:

Mevlânâ-yı mezbûr aleyhi rahmetü'l-Meliki'l-ğafûr aynü'l-a'yân fuzelâ-i zemân, tarâvet-bahş-ı büstân-ı kemâl-i irfân, dûdmân-ı salâhdan zâhir, müstecmi'-i maâlî vü mefâhîr, halîm ü kem-âzâr, esâs-ı zâtı metîn ve üstüvâr-ı kelâmında sâbit-kadem, muâhedâtında râsih-dem, ismet ü iffetde alem, kazasında nezâhet ü istikameti müselleme, vecîh ü vakûr, beşâset ü semâhetle meşhûr, sohbet-i ulemâya mâil ve meşâyih-ı tarîkate şifte-dîl, câmi-i şeriat ü tarikat, mecmau'l-bahreyn-i fazîlet ü hakikat, pâk-nijâd, melek-nihâd âdem idi.³¹

Gayet müstakim, reyinde müstakil bir zat idi.³²

Fâzıl, vakûr, vecîh, taraf-ı meşâyihâ mâil idi.³³

Karar ve davranışlarında doğru ve sözü pek olan Ali Efendi'ye hiç kimse uygunsuz bir iş yaptıramadı.³⁴

Babası Mehmed Efendi gibi kendisi de tarikat mensubu olan Ali Efendi, hem şeriat hem de tarikat yönünün kuvvetli olması nedeniyle *mecmau'l-bahreyn* olarak anılır.³⁵

²⁹ Selimiye Camii'nin kuzeydoğusundaki bu alanda bugün mescid bulunmamakla birlikte mezarlık korunmuş olup Çatalcalı Ali Efendi'nin mezar taşı da açıkça görülebilmektedir. Mezar taşında şu ifadeler yer almaktadır: *Müftî Ali Efendi ki on üç sene tamâm / Etmîşdi sadr-ı mesned-i fetvâyi cilvegâh / Göçdü bekâya defn olunub bu hazîrede / Rûhuna huldu mesken ede Hazreti Allâh / Hayru'l-benâtı Âişe Hanım mezarını / Bin yüz otuzda gördü harâb olmuş, etdi âh / Sandukasını levhini tecdid eyledi / Rahmet okundu ruhuna, yok bunda iştibâh / Vehbî yegâne düşdü bu târih fevtine / Müftî Ali Efendi kula Adn'ı câygâh / sene 1103* (Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 250).

³⁰ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîh-i Silahdâr*, II, 637-638; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, I, 424.

³¹ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 1935.

³² *İlmiye Salnamesi*, s. 394

³³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 608.

³⁴ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 94.

³⁵ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 1935. Ali Efendi'nin tasavvuftaki derinliğini ifade eden bu vasıf pek çok kaynaktan zikredilmekle birlikte tasavvuf sahasında herhangi bir eser telif etmeyişi, fetvaları arasında tasavvufî konulara değinmeyişi, ayrıca sufi tabakât eserlerinde kendisinden bahsedilmediği gibi herhangi bir tarikat ile maddî bağının da tespit edilemeyişi dikkat çekicidir. Bu meselenin ayrı bir çalışmada ele alınması, Osmanlı'da fıkıh-tasavvuf ilişkileri bakımından büyük önem arz etmektedir.

Şeyhülislamlığı süresince makamın sorumluluğunu en iyi şekilde taşımaya gayret eden Ali Efendi, döneminin sıkıntılı bürokrasisinde oldukça yaygın olan rüşvet, adam kayırma vb. haksızlıklara yanaşmamış, şer‘-i şerife riayet hususunda daima ısrarcı olmuştur. Her atamanın kuralına ve usûlüne uygun olarak yapılmasına dikkat etmiş, Vakanüvis Râşid’in ve onu takip eden Müstakimzâde’nin ifadeleriyle el etek öperek makam sahibi olan yeni yetme vezirlerin olur olmaz ricalarına yüz vermemiştir. Bu nedenle de özellikle şeyhülislamlığının sonlarına doğru pek çok devlet adamının tepkisini çeken Ali Efendi’nin azledilmesinde en büyük payı olan kişi olarak ise Rikâb-ı Hümâyûn Kaymakamı³⁶ Hersekli Receb Paşa zikredilir. Gerek Anadolu gerekse Rumeli kazaskeri tarafından “*Sultan’ın kendisine devleti sipariş ettiği yedekçilikten bozma sarhoş sefih*”³⁷ sözleriyle nitelenen Receb Paşa, muhtelif kaynaklarda da geçtiği üzere Ali Efendi’nin ilmî dirayetini ve ağırlığını hiçbir zaman çekememiş, yanlış icraatlara izin vermeyip kurallara riayet ettiği için ondan rahatsız olmuştur. Ayrıca vezirlerin sık sık değiştiği bir dönemde on üç yıl meşihat makamında kalışını hazmedememiş ve sonunda onun tavır koyma maksadıyla gitmediği istişare meclisini fırsat bilerek azline muvaffak olmuştur.³⁸

Ali Efendi’nin aleyhinde söz söyleyen belki de tek müellif olarak çağdaşı Vakanüvis Silâhdâr Mehmed Ağa dikkat çeker. Silâhdâr Ağa Çatalcalı Ali Efendi’nin vefatını anlattığı satırlarda onun olur olmaz yalan söylediğini, padişahın ondan hoşnutsuz olduğunu, hatta makamdan azlini düşündüğü sırada

³⁶ Sefer dolayısıyla İstanbul’dan ayrılan sadrâzamlı beraber giden defterdar, reisülküttap, kaymakam gibi devlet erkânının yerine İstanbul’da kalan ve asilleri gelince görevleri sona eren vekillerin başı.

³⁷ Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîh-i Silâhdâr*, II, 246. “*Kayık ve benzerlerini akıntıya karşı kıyıdan iple çekerek yürüten kimse*” (Ayverdi, İlhan, “Yedekçi”, *Kubbealtı Lügati*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2016, s. 1346) anlamına gelen *yedekçi* kelimesi ile burada Hersekli Receb Paşa’nın önceleri beden gücüyle yapılan avâmî işlerle meşgul biri iken iltimasla devlet hizmetine girmesi ve hak etmediği halde hızla yükselmesinin kastedildiği anlaşılmaktadır.

³⁸ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, I, 494; Müstakimzâde, *Devhatu’l-meşâyih*, s. 71-72; *İlmiye Sâlnamesi*, s. 394, Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 94-95. Vakanüvis Râşid Mehmed Efendi Çatalcalı’nın azline sebep olan Receb Paşa’yı devlet işlerine dair hiçbir bilgisi olmayan ehliyetsiz bir kimse olarak zikreder. Buna rağmen kendisine hem vezirlik hem de rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığı verilen Paşa’nın Divan’ın nasıl işlediğini öğrenmesi için sadrazamın yanında oturmasına izin verilmesinin o güne kadar Osmanlı Devleti tarihinde görülmemiş bir iş olduğunun altını çizen Râşid, Divan ehlinin bu garip durumu son derece hayretle karşıladığını haber verir (Râşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, I, 488).

vefat etmesiyle bu durumdan kurtulduğunu yazar.³⁹ Bir başka yerde de Ali Efendi'yi tesir altında kalan bir şahsiyet olarak niteler⁴⁰ ki diğer müelliflerin anlattıkları ile Silahdar'ın ifadelerini birleştirmek mümkün görünmemektedir.

Ali Efendi'nin ihlâsı ve görevini ifa etmedeki titizliği hususunda şüphe olmamakla birlikte padişahı tam anlamıyla uyarıp uyarmadığı hususunda soru işareti bulunmaktadır. Nitekim kendisinden hemen sonra şeyhülislam olan Ankaravî Mehmed Efendi'nin padişah ile etraflıca konuştuğu, ona kendisini bekleyen sıkıntıları anlattığı, yapması gerekenleri tek tek izah ettiği, padişahın da onun sözlerinden etkilenip av hayatına bir süre de olsa ara vermeye ve devlet işleriyle ilgilenmeye ikna olduğu bilinmektedir.⁴¹ Ali Efendi'nin Padişah'a gösterdiği tavır, mevcut durumdan son derece müteessir olduğu için ders verme maksadıyla gösterdiği samimi bir tepki olarak okunabilir.⁴²

7. Ali Efendi'nin İlmî Kişiliği

Çatalcalı Ali Efendi ilmî yeteneği ve fetvadaki hassasiyetiyle öne çıkan âlimlerden biridir. Uzun süren şeyhülislamlığı süresince verdiği fetvalar toplum hayatında belirleyici olmuş, âlimler tarafından da hüsnükabul görmüştür. Öyle

³⁹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîh-i Silahdâr*, II, 638.

⁴⁰ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, II, 216.

⁴¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîh-i Silahdâr*, II, 247.

⁴² Kaynaklarda Çatalcalı'nın zaman zaman çağdaşları tarafından ağır görülebilecek şahsî kararlar verdiği nakledilmektedir. Sözelimi Şeyhî, Çatalcalı Ali Efendi'nin çeşitli sebeplerle haksız bulduğu bazı ilmiye mensuplarının derecelerini düşürdüğünü aktarır. Bu kişilerden birisi *Beğler Hâcesi Karamanlı Ahmed Efendi*'dir; Minkârîzâde'den mülâzım olduktan sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya intisap eden ve Paşa'nın bizzat eğitiminden geçen Ahmed Efendi Üsküdar Valide Sultan Medresesi'nde müderris iken, dönemin şeyhülislamı Ali Efendi onun Merzifonlu Paşa'ya dayanarak çok hızlı yükseldiğini düşünüp azletmiş ve daha düşük dereceli bir medreseye tayin etmiştir (Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 2398-99).

Bir başka örnek *Ankaralı Şehla Abdurrahman Efendi*'dir; Şeyhülislam Bahâî Mehmed Efendi'den mülâzım olan Abdurrahman Efendi Atık İbrahim Paşa müderrisi iken dönemin şeyhülislamı Ali Efendi derecesini tenzil etmiştir. Şeyhî bu tenzilin nedeni olarak Çatalcalı'nın Minkârîzâde döneminde sözkonusu kişiye hatırmânde (güçenmiş, kalbi incinmiş, hatırı kırılmış) olmasını gösterir (Şeyhî, *a.g.e.*, s. 2487).

Son ve belki de en şaşırtıcı örnek ise *Şeyhülislam Menteşzâde Abdürrahim Efendi* ile ilgilidir. Buna göre Minkârîzâde'den mülâzım olan Abdürrahim Efendi Ümmülveled Medresesi'nde müderris iken Ali Efendi şeyhülislam olmuş ve Abdürrahim Efendi'yi bu görevden alarak daha düşük dereceli Canbazıyye Medresesi'ne tayin etmiştir. Sebebi ise Çatalcalı'nın daha önce Abdürrahim Efendi'ye hatırmânde olmasıdır (Şeyhî, *a.g.e.*, s. 2663). Bu hadiselerde zikredilen gücenmişliğin hangi sebebe dayandığı hususu her ne kadar yeterince açık olmasa da, özellikle son iki örnekte kişisel olduğu düşünülebilir. Ne olursa olsun, Ali Efendi'nin Sultan'a tepki gösterme maksadıyla yaptığı samimi bir hareket kendi aleyhine dönmüş ve azline sebep olmuştur.

ki Ali Efendi'nin fetvalarının derlendiği *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Fetvâhâne'nin muteber kabul ettiği dört fetva mecmuasından biri olarak literatüre geçmiştir.⁴³

Selefi ve hocası Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin en değerli talebelerinden olduğu belirtilen⁴⁴ ve hocasının gerek teorik gerekse pratik eğitiminden geçen Ali Efendi'nin fetvalarının insanlar tarafından neden bu kadar tutulduğunu izah sadedinde, torunu Şeyhülislam Seyyid Mehmed Şerîf Efendi (v. 1779) şu açıklamayı yapar:

Annemin babası olan dedem merhum Şeyhülislam Ali Efendi bir müddet şeyhülislamlık makamında bulundu ve meselelerin tecrîd ve tezhîbi, en güzel üslup ve tertiple sunumu konusunda aşırı titizlik gösterdi. Öyle ki *Fetâvâ'sı* düstürü'l-amel oldu, kâmil halefler ona itimad ettiler ve şeyhülislamların umdesi, kadı ve hâkimlerin müstenedleri oldu!⁴⁵

Mehmed Şerîf Efendi'nin “tecrîd” ile günlük hayatta yaşanan karmaşık hukuki anlaşmazlıkların gereksiz bütün ayrıntılardan soyutlanarak en sade ve net ifadelerle fetva diline dökülmesini; “tezhîb” ile ise en güzel ve muntazam üslûbun kullanılmasını kastettiği anlaşılmaktadır. Bu sözleriyle o, dedesi Ali Efendi'nin fikhî meseleler yazıya dökülüp sorulara cevap verilirken en güzel ve özenli dili kullanma, hükümleri en düzgün ve tertipli haliyle muhataba sunma hususunda son derece hassas oluşunu fetvalarının insanlarca düstur edinilmesinin sebebi olarak göstermektedir.

Çatalcalı Ali Efendi'nin ilmî otoritesi, ilmiye sınıfının en üst kademesinde yer alan şeyhülislamlar tarafından da teslim edilmiştir. Nitekim Şeyhülislam Mehmed Atâullah Efendi (v. 1811), Ali Efendi fetvalarının isabetliliğini şu sözleri ile dile getirmiştir:

Lakin mesâil-i fikhiyyeye mûmâresesi olan ehl-i insâf indinde Ali Efendi fetvası kavâid-i ilm-i ahkâma mutâbakatı cihetiyle kabule elyak ve hilâfına verilen fetvalar üzerine evleviyet ve ruchâmî ma'lûm ve muhakkak idüğünde iştibâh olunmaz.⁴⁶

Bu ifadeleriyle Ataullah Efendi, vekâlet akdiyle ilgili olarak incelediği bir meseleye dair Ali Efendi tarafından verilen fetvanın fıkıh ilminin temel kaidelerine uygunluğu nedeniyle kabul edilmeye en layık fetva oluşuna dikkat

⁴³ Şükrü Özen, “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sayı: 5, yıl: 2005, s. 298.

⁴⁴ İpşirli, “Minkârîzâde Yahyâ Efendi”, XXX, 114.

⁴⁵ Şerîfzâde Seyyid Mehmed Efendi, *el-Mecmuatü'l-aliyye fi'l-fikhi'l-Hanefiyye*, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2704, vr. 1b; Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 370.

⁴⁶ Süleyman Kaya, “Vekâlet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvanın Müftâ-Bih Hale Geliş Süreci”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 20, yıl: 2012, s. 79.

çekmekte; aksi yöndeki fetvaya öncelenmesi ve tercih edilmesi hususunda şüphe bulunmadığının da altını çizmektedir.

Öte yandan Uşşâkîzâde, Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu sürece Bayezid Medresesi'nde ders vermeye devam ettiğini, bu "ilim ve irfan cemiyeti"ne yoğun bir katılımın gerçekleştiğini haber vermektedir.⁴⁷

8. Ali Efendi'nin Mülâzımları

Osmanlı ilmiye sisteminde medrese mezunlarının müderris ve kadı olarak tayin edilebilmeleri için sıra beklemeleri, bu esnada mesleki tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ederek göreve başlamaları usûlüne *mülâzemet* adı verilirdi. Ebussuûd Efendi'nin gayretleriyle belli bir sisteme oturtulan bu usûle göre, belirlenmiş zaman dilimlerinin yanı sıra padişahın tahta çıkışı, ilk seferi, zafer kazanması, şehzade doğumu gibi çeşitli vesilelerle de ulemaya yetişmiş talebelerini mülâzım vermek üzere belirli kontenjanlar tanınmıştır.⁴⁸

Vekâyiü'l-fuzelâ müellifi Şeyhi, 1730 yılına kadar getirdiği tabakât eserinde, çeşitli vesilelerle Çatalcalı Ali Efendi'den mülâzemet almış 39 kişiden bahsetmektedir.⁴⁹ Meslekî hayatlarına müderris veya kadı olarak devam eden bu isimlerin arasında Ali Efendi'nin kardeşi, damadı ve yeğeni de bulunmakta olup mülâzımlarından birisi de (Şeyhülislam Mahmud Efendi) meşihat makamına yükselmiştir. Ali Efendi'nin talebe ve mülâzımlarının bu isimlerle sınırlı olduğu söylenemese de, bu çalışmada söz konusu isimlerin verilmesiyle iktifa edilecek, son görev yerleri ile vefat tarihleri de belirtilecektir:

- Ağazâde Seyyid Mehmed Efendi (Mekke Kadısı, v. 1140/1727)
- Çeşm-i Siyâh Mustafa Efendi (Edirne Kadısı, v. 1142/1730)
- Dendânîzâde Abdullah Efendi (İznik Sultan Orhan Medresesi Müderrisi, v. 1122/1710)
- Emîn Mehmed Efendi (Filibe Kadısı, v. 1138/1726)
- Esadzâde Kâşif Efendi (Vâlîde Sultan Medresesi Müderrisi, v. 1111/1699)

⁴⁷ Uşşâkîzâde, İbrahim Hasib Efendi, *Zeyl-i Şakâik*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, s. 977.

⁴⁸ İpşirli, "Mülâzemet", XXXI, 537.

⁴⁹ Şeyhi, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 1145, 1809, 1835, 1842, 1919, 1926, 2056, 2059, 2088, 2090, 2091, 2094, 2126, 2175, 2207, 2344, 2346, 2404, 2450, 2469, 2477, 2489, 2514, 2611, 2614, 2645, 2654, 2667, 2698, 2976, 2997, 3007, 3061, 3109, 3153, 3185, 3210, 3260, 3270.

- Esadzâde Seyyid Şeyh Mehmed Efendi (Sinan Paşa Medresesi Müderrisi, v. 1109/1697)
- Fetvâ Emîni Gelibolulu Mahmud Efendi (Bursa Kadısı, v. 1121/1709)
- Fetvâ Emîni Gelibolulu Mehmed Efendi (Fetvâ Emîni, v. 1118/1706)
- Gümrükçü Hüseyin Paşa Hâcesi Mehmed Efendi (Diyâr-ı Şam Müderrisi, v. 1123/1711-12)
- Gümrükçü Hüseyin Paşazâde Mustafa Efendi (Edirne Kadısı, v. 1135/1722)
- Hafız Yusuf Efendi (Bosna Kadısı, v. 1128/1715-16)
- Halil Paşazâde İbrahim Efendi (Edirnekapı Mihrimah Medresesi Müderrisi, v. 1109/1697)
- Hayatizâde Damadı Tabib Süleyman Efendi (İstanbul Kadısı, v. 1128/1716)
- Hekimbaşızâde Yahyâ Efendi Mahdûmu Mehmed Efendi (Mekke Kadısı, v. 1128/1716)
- İmâm-ı Sultânî Edirneli Ali Efendi (Filibe Kadısı, v. 1134/1722)
- İmâm-ı Sultânî Kerestecizâde Abdullah Efendi (Manisa Kadısı, v. 1103/1691)
- İzmirî Süleyman Efendi (Ordû-yı Hümâyun Kadısı, v. 1102/1691)
- Kaba Ömer Efendi (Kudüs Kadısı, v. 1127/1715)
- Karamânî Yusuf Efendizâde Mustafa Efendi (Ahmed Çavuş Medresesi Müderrisi, v. 1109/1698)
- Kavukçuzâde Seyyid Mustafa Efendi (Trablus-Şam Kadısı, v. 1133/1721)
- Kayseriyeli Seyyid Mehmed Sun'ullah Efendi (Diyarbakır Kadısı, v. 1139/1726-27)
- Kürd Ahmed Ağazâde Mustafa Efendi (Cezerî Kâsım Paşa Medresesi Müderrisi, v. 1107/1696)
- Laz Mehmed Ağazâde İsmail Efendi (Ebü'l-fadl Medresesi Müderrisi, v. 1099/1688)
- Musâhib Paşa Hâcesi İbrahim Efendi (Edirne Kadısı, v. 1120/1708)
- Mü'min Efendi Damadı İsmail Efendi (Cenâbî Efendi Medresesi Müderrisi, v. 1101/1690)
- Müfettiş İbrahim Efendi Biraderzâdesi Abdullah Efendi (Mekke-Medine Kadısı, v. 1137/1725)
- Nakîbü'l-eşrâf Fenârîzâde Efendi Mahdûmu Seyyid Lütfullah Efendi (Hübyâr Medresesi Müderrisi, v. 1109/1697)
- Nakîbü'l-eşrâf Hâcezâde Efendi Mahdûmu Seyyid Mehmed Efendi (Sâniye-i Sarây-ı İbrahim Paşa Medresesi Müderrisi, v. 1113/1702)

- Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi (Kahire Kadısı, v. 1136/1724)
- Seyrekzâde Seyyid Abdurrahman Efendi (Şah Sultan Medresesi Müderrisi, v. 1115/1704)
- Sûfî Emir Seyyid Mehmed Efendi (Medine Kadısı, v. 1142/1730)
- Şeyhülislam Ali Efendi Biraderi Ebûbekir Efendi (Süleymaniye Medresesi Müderrisi, v. 1089/1678)
- Şeyhülislam Ali Efendi Biraderzâdesi Abdülbaki Efendi (Fudayliyye Medresesi Müderrisi, v. 1127/1715)
- Şeyhülislam Ali Efendi Damadı Şerîf Efendi (Bursa Kadısı, v. 1121/1709)
- Şeyhülislam Mahmud Efendi (Şeyhülislam, v. 1130/1718)
- Tabib Ebü'l-is'âd Ahmed Efendi (Ûlâ-yı Hüsrev Kethudâ Medresesi Müderrisi, v. 1106/1695)
- Vânîzâde Seyyid Ahmed Efendi (Bursa Yıldırım Han Medresesi Müderrisi, v. 1115/1703)
- Yenişehirli Seyyid Hüseyin Efendi (Sâniye-i Dâmâd Efendi Medresesi Müderrisi, v. 1100/1689)
- Yenişehirli Şeyhî Mustafa Efendi (Sekkân Ali Medresesi Müderrisi, v. 1115/1704)

C. Fetâvâ-yı Ali Efendi

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adıyla henüz kendisi hayattayken bir araya getirilmiş olup bu çalışmanın fetva eminleri tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bu başlık altında öncelikle söz konusu mecmuanın genel özelliklerinden bahsedilecek, ardından mecmuanın derlenişi ile ilgili tarihi süreç incelenecek, son olarak da mecmua üzerine yapılan nakil çıkarma çalışmaları hakkında bilgi verilecektir.

1. Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin Genel Özellikleri

Sistemantik yapısı itibariyle *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, klasik fıkıh kaynaklarında olduğu üzere *kitâblar* halinde tertip edilmiş; alt başlık olarak ise çoğunlukla *bâb*, *fasıl* ve *nev'* lafızları kullanılırken kimi zaman da konular *fî...* lafzıyla başlıklandırılmıştır. Her ne kadar birebir örtüşmese de mecmuanın konu tasnifinde *el-Hidâye* adlı eserin sistematığının büyük oranda takip edildiği görülür. Bu yönüyle mecmuanın Osmanlı dönemine ait diğer fetva mecmuaları ile aynı formatta hazırlandığı anlaşılmaktadır. Öte yandan yine benzerleri gibi

mecmuanın dili Türkçe olup eserin tamamında yalnızca beş adet Arapça fetva bulunmaktadır.⁵⁰ Başlıklarda ise Arapça tercih edilmiştir.

Tahâret kitabı ile başlayıp *Ferâiz* kitabı ile sona eren, en sonunda ise *Arazi* bahsine yer verilen eser üzerinde yaptığımız mukayeseli çalışma neticesinde⁵¹ Çatalcalı Ali Efendi'ye ait 4654 fetva bulunduğu tespit edilmiştir.⁵²

Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin yalnızca İstanbul'da 100'e yakın yazma nüshası bulunmakta olup eserin günümüze ulaşan en eski nüshaları 1102 tarihinde istinsah edilmişlerdir.⁵³

53 kitaptan müteşekkil *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de fetvaların en yoğun olduğu bölüm 384 fetvanın yer aldığı Vakıf kitabı olup Talâk (323), Da'vâ (311), Buyû (296), Nikâh (261) ve Şehâdet (268) kitapları da yoğunluklarıyla öne çıkmaktadır. En az sayıda fetva ise Eşribe kitabında bulunmakta (1); Müsâkât (2), Lukata (2), Sayd-Zebâih (4) ve Sarf (5) kitapları onu takip etmektedir.

Fetva dili ve kullanılan üslup açısından incelendiğinde, kendi dönemindeki diğer fetva mecmuaları gibi *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de de soruların

⁵⁰ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Kahire: Dâru't-tibâa, 1257, I, 67, 159, 171; II, 129, 185.

⁵¹ Doktora çalışmamız kapsamında yapılan söz konusu mukayese için önce *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin vakıf bahsi on farklı yazma nüshadan taranmış, üç nüshada matbu metne alınmamış fetvalar bulunduğu tespit edilmiş (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1065; Süleymaniye Ktp., Yazma Eserler, nr. 2303; TBMM Kitaplığı, nr. 1006) ve matbu metnin tamamı bu üç nüsha ile mukayese edilerek 4654 sayısına ulaşılmıştır. Bu sayı nihai olmayıp yalnızca Süleymaniye ve Bayezid Yazma Eser Kütüphaneleri ile İstanbul Müftülük Kütüphanesinde eserin 100'e yakın yazma nüshasının bulunduğu düşünülürse Ali Efendi'ye ait daha pek çok fetvaya ulaşılması mümkündür. Öte yandan *Fetâvâ-yı Ali Efendi* tarafımızca neşre hazırlanmaktadır.

⁵² Literatürde mevcut bilgi her ne kadar eserde 4412 fetvanın bulunduğu yönünde olsa da (Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *DİA*, XII, 438) bu sayının yalnızca matbu nüshadaki fetvaları ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Eser tab' edilirken yazma nüshalarda bulunan bazı fetvalar gözden kaçmış ve matbu nüshaya dâhil edilmemiş olabilir.

⁵³ Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1113; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1065. Mevcut literatürde 1100 tarihli bir nüshanın mevcudiyetinden söz edilmekte ve bu bilginin dayanağı olarak Süleymaniye Kütüphanesinde İzmir, nr. 251 ve Esad Efendi, nr. 1070 künyesiyle kayıtlı nüshalara işaret edilmektedir (Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", XII, 438; Okumuş, *Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetvalarında Nikâh (Evlenme Akdi)*, s. 45). Ancak bu nüshalardan ilkinin Mehmed Emin b. Ahmed adlı bir müstensih tarafından 1190 tarihinde istinsah edildiği açıkça görülmektedir (Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 251, vr. 269b). İkinci nüshanın ise ferağ kaydı bulunmadığı için istinsah tarihi ile ilgili bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bu nedenlerle mevcut nüshalara dayanarak *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin en eski nüshalarının 1102 yılında istinsah edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

genellikle uzun ve ayrıntılı, cevapların ise kısa ve tek kelimelik/cümlelik olduğu görülmüştür. Özellikle sorular, meseledeki bütün detayların yer alacağı ve kendisine en kısa ifadeyle cevap verileceği şekilde itinayla tanzim edilmiştir. Fetva dilinin bu denli teknik ve mütekâmil bir yapıya kavuşmasında fetva eminliği müessesesinin oturmuş olması oldukça etkilidir. Fetva müsevvidliği yapan kişiler alanlarında uzman şahsiyetler olup bu vazifede hoca-talebe ilişkisine dayalı bir yapı yerleşmiştir. Bu işleyişe ilave olarak Çatalcalı Ali Efendi'nin de bu hususta hassasiyet gösterdiği söylenebilir. Nitekim dönemin kaynaklarında Ali Efendi'nin soruların en düzgün kalıplarla ifade edilmesi, gereksiz hiçbir ayrıntıya yer verilmemesi ve şekil açısından bütünlüğün oluşturulması hususlarındaki titizliğine işaret edilmektedir.⁵⁴ Ayrıca on üç yıla yayılan bir dönemde tadrîcen yazılan ve farklı fetva eminlerinin kaleminden geçen fetva metinlerinde, meselelerin tasvirinde başvuru fikhî önermelerin yapısal tutarlılığı ve kullanılan ifadelerin bütünlüğü dikkat çekicidir. Bunda, hem fetva müessesesi bünyesinde oluşan ilmî geleneğin ve hem de Çatalcalı'nın bahsi geçen memurların eğitim ve vazifeleriyle yakından ilgilenmesinin etkili olduğu düşünülebilir.

Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin tamamında görülen dil ve üslup tutarlılığı, fetvaya konu olan olaylarda zikredilen sembolik isimlerde de kendisini gösterir. Bu bağlamda erkekler için sırasıyla Zeyd, Amr, Bekir ve Beşir; kadınlar için ise yine sırasıyla Hind, Zeyneb, Hatice ve Âişe isimleri kullanılmış, birden fazla kişinin yer aldığı hiçbir fetvada ilk erkek için Bekir ya da ilk kadın için Fatıma ismi kullanılmayıp söz konusu sıralamaya büyük oranda riayet edilmiştir. Öte yandan bazı şeyhülislam fetvalarında gayr-ı müslimler için *Yorgo*, *İlya* gibi özel isimler kullanıldığı bilirse de⁵⁵ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de böyle bir durum olmayıp Müslümanlar için kullanılan sembolik isimlerin onlar için de kullanıldığı görülmüştür. Yalnızca ismin sonuna *Zeyd-i yahudi*, *Hind-i nasraniyye* gibi dinini belirten vasıf eklenir.

Son olarak belirtilmelidir ki; *Fetâvâ-yı Ali Efendi* hukukun her alanına dair ihtiva ettiği fetvalarıyla Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldaki dinî, hukuki, içtimai ve iktisadi yapısını yakından tanımak isteyen tüm araştırmacılar için zengin ve önemli bir kaynaktır.

⁵⁴ Şerifzâde Seyyid Mehmed Efendi, *el-Mecmuatü'l-aliyye fi'l-fikhi'l-Hanefiyye*, vr. 1b.

⁵⁵ Heyd, Uriel, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray, İstanbul: Klasik yayınları, 2018, s. 38.

2. Çatalcalı Ali Efendi Fetvalarının Derleniş Süreci

Yazma nüshalara müstensihleri tarafından iliştirilen ferağ kayıtları, okuyucuya eserlerin istinsah süreçleri ile ilgili kıymetli bilgiler verir. Çok sayıda yazma nüshası bulunan *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de yer alan ferağ kayıtları da oldukça önemli ve dikkat çekici olup bu başlık altında söz konusu kayıtlardan hareketle eserin derleniş süreci ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Hicrî 1084-1097 tarihleri arasında meşihat makamında bulunmuş olan Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarının derlenmesinde iki fetva emini etkin rol oynamıştır: Grebneşi Mustafa Efendi ve Gelibolulu Fâzıl Mahmud Efendi.

Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin meşihatının son, Çatalcalı Ali Efendi'nin ise ilk yıllarında fetva eminliği vazifesinde bulunan Grebneşi Mustafa Efendi⁵⁶ fetva eminliği döneminde Şeyhülislam Ali Efendi'nin fetvalarını, bu fetvaların muteber kitaplarda yer alan delilleriyle birlikte toplayıp kaydetmeye başlar. Grebneşi'nin çalışmasının bir nüshası İstanbul Müftülüğü Kütüphanesinde olup mecmuanın ferağ kaydında şu ifadeler yer almaktadır:

Mevlâmız ve Efendimiz İslam meşâyihinin şeyhi Ali Efendi zamanında vâki olan meselelerin suretleri ve cevapları bu mecmuada toplandı. Bunları cömert Rabbinin mağfiretine muhtaç günahkâr kul Mustafa, nâm-ı diğer Grebneşi toplayıp tertîb etti. Fakir kul Ali b. Huseyn de bunu tahrîr etti.⁵⁷

Bu kayıтта her ne kadar Ali Efendi'nin meşihati döneminde meydana gelen meselelerin suret ve cevaplarının toplandığı belirtilse de bu çalışmada Ali Efendi'nin fetvalarının soru-cevap olarak yer almadığı, yalnızca Ali Efendi'nin fetva verirken dayandığı muteber delillerin sıralandığı görülür. Bu mecmua gerek sınırlı muhtevası, gerekse tertibinin dağınıklığı ile tamamlanamamış bir çalışma görüntüsü arz etmektedir. Kanaatimizce Grebneşi Mustafa Efendi'nin

⁵⁶ Rumeli'nin Grebneş kasabasında dünyaya gelen Mustafa Efendi, ilim tahsili için İstanbul'a gelip medrese okuduktan sonra Şeyhülislam Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye mülâzım olmuştur. Muhtelif medreselerde ifa ettiği müderrislik vazifesinin yanı sıra 1081 yılında fetva emini de olan Grebneşi, 1089'da Selânik kadılığı ile görevlendirilinceye dek bu makamda hizmet etmiş, bu tayinin akabinde fetva eminliğine Atâullah Mehmed Efendi getirilmiştir. 1093 yılında ise Mısır kadılığına tayin edilen Mustafa Efendi bu vazifesine giderken Belen'de vefat etmiş ve Antakya'da defnedilmiştir (Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 1239-1241). Özen bu zatın nisbesinin kaynaklarda Kerenbişi, Gerebenişi vb. muhtelif şekillerde kaydedilmiş olduğunu belirterek Grebneşi nisbesini tercih ederken (Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", s. 364) *Vekâyiü'l-fuzelâ* tercümesinde Grebneşi nisbesi kullanılmıştır. Grebneş adıyla bahsedilen kasabanın Osmanlı'nın Manastır vilayetine bağlı olup bugün Yunanistan sınırlarında bulunan "Grebene" şehri olması kuvvetle muhtemel olduğu için biz de bu ikinci söyleyişi tercih ettik.

⁵⁷ Grebneşi Mustafa Efendi, *Fetâvâ fi ahdi Ali Efendi*, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 185, vr. 313b.

bu mecmuadan ayrı olarak Ali Efendi fetvalarını derlediği müstakil bir fetva mecmuası da bulunmalıdır; ancak böyle bir mecmua tarafımızca henüz tespit edilememiştir.

Grebneşi'nin Selânik kadılığına tayiniyle fetva eminliğine getirilen Atâullah Mehmed Efendi bu vazifesini dört yıl sürdürür. Çatalcalı Ali Efendi'nin şeyhülislamıktan azledilip sürgüne gönderildiği 1097 yılında, fetva emini Atâullah Efendi de görevden alınır.⁵⁸ Ali Efendi'nin İstanbul'a dönmesine izin verildiği 1101 yılında şeyhülislamlık makamında Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi, fetva eminliğinde ise Ali Efendi'nin mülâzımlarından Gelibolulu Fâzıl Mahmud Efendi bulunmaktadır. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin mevcut haliyle günümüze ulaşmasında en büyük emeğe sahip olup kaynaklarda kendisinden "Mahmud Efendi" diye bahsedilen kişi, işbu Gelibolulu Fâzıl Mahmud Efendi'dir.⁵⁹ Kendisinden "*aşina-yı bahr-i ulûm, ekser-i fûnûnda mâhir, bi-tahsîs ilm-i fikhda akranı nadir idi*"⁶⁰ şeklinde bahsedilen Fâzıl Mahmud Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin derleniş sürecinde ifa ettiği hizmeti şu satırlarla ifade eder:

Merhum Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlu merhum Şeyhülislam Ali Efendi Hazretlerine ait bu kıymetli fetvaların tertibi, onları toplayan ve düzenleyen fakir kul Gelibolu şehrinde doğumuyla meşhur Mahmud b. Muhammed'in elinde sona erdi. Bu cem', tehzîb, tecnis ve tertib işine beni sevk eden şudur: Grebneşi namıyla meşhur hocam merhum Mustafa Efendi bahsi geçen Efendimizin (Ali Efendi) zamanında fetva emini olunca ve bu işin zorluğu artınca, merhum bana olan büyük şefkati ve hüsni-zanmı vesilesiyle beni olayları ve meseleleri inceleme hizmetine aldı. Soru soranların yazdıkları suretleri temize çekmem hususunda bana güvendi. Bu vesileyle tertib edilmiş pek çok mühim meselenin sureti -bu tertiple olmasa da- elimde toplandı. Sonra hocamın zamanı dolup fetva eminliği başkasına tevdi edilip daha önce olduğu üzere bu iş yine bana havale edilince; mevcut suretlerin üzerine ilave edilmeyi hak eden hususları ilave etmeye başladım. Ancak meseleler çoğalıp

⁵⁸ Burada zikredilen Mehmed Atâullah Efendi 1093, 1098, 1113 tarihlerinde üç kez fetva eminliğine tayin edilmiş, 1125 yılında şeyhülislamlık makamına da getirilmiştir (Vâmık Şükrü Altınbaş, "Fetva Emini Mehmed Atâullah Efendi", *Diyanet İlmî Dergi*, c: 4, sayı: 7-8, yıl: 1965, s. 123).

⁵⁹ Aslen Gelibolulu olan Mahmûd b. Mehmed b. Mahmûd İstanbul'a gelip Grebneşi Mustafa Efendi'ye intisap etmiş ve Çatalcalı Ali Efendi'den mülâzım olmuştur. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra muhtelif medreselerde müderrislik vazifesi ifa eden Mahmud Efendi, 1101 yılında Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi'nin şeyhülislam olmasıyla birlikte fetva eminliğine tayin edilmiştir. Bir dönem Kudüs ve Galata kadılığı da yapan Mahmud Efendi, 1115'te Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi'nin şeyhülislam oluşuyla ikinci kez fetva eminliğine getirilmiştir. 1118'de Bursa kadılığı da yapan Gelibolulu, 1121 yılında vefat ederek Eyüp'te defnedilmiştir (Vâmık Şükrü Altınbaş, "Fetva Emini Mahmud Efendi", *Diyanet İlmî Dergi*, c: 4, sayı: 10-11, yıl: 1965, s. 188; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 2477-79).

⁶⁰ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzelâ*, s. 2479.

da soru sahiplerinin aradıkları cevapları tespit etmek zorlaşınca; meselelerin muhtevasına herhangi bir müdahalede bulunmadan fasıllar ekleyerek tertibini değiştirdim. İlk bakışta görüleceği üzere bu meselelerin içinde tekrarlar var; ama ben bunu kitabı güzelleştirmeyi tamamlamak için yaptım ki böylece bu meseleler üzerinde düşünen kişi bu kitabın benzerlerinde bulamayacağı bazı faydalar bulsun ve sonuçlara (rahatlıkla) ulaşsın.⁶¹

Bu kıymetli kayda göre Grebneşi'nin fetva eminliği döneminde tabiri caizse onun asistanlığını yapan Mahmud Efendi, meseleleri ve delillerini toplama işini hocasının vefatından sonra da sürdürmüştür. Ancak bu işi başlangıçta belli bir tertiple yapmadığı için zamanla bu birikimden istifade imkânı zorlaşmıştır. Netice olarak elindeki malzemeyi düzenleme işine girişen Mahmud Efendi fetvaları konularına göre ayırmış, fasıllar eklemiş, benzer/tekrar fetvalar olmasını da göze alarak Ali Efendi'ye ait bütün birikimi tertip etmiş ve hocasına olan vefa borcunu bu şekilde ifa etmiştir.

Grebneşi ile Fâzıl Mahmud Efendi'nin Ali Efendi fetvaları üzerindeki bu mesaileri, eser üzerine zeyl yazan Gedizli Mehmed Efendi tarafından da şu şekilde ifade edilmiştir:

Malum ola ki Çatalcalı es-Seyyid Ali Efendi hazretlerinin fetâvâ-yı şerifi evvela Grebneşi Mustafa Efendi emînü'l-fetvâ iken tertib olunup mûmâ ileyh ba'de-zemân alfil olmakla yerine emînü'l-fetvâ tayin olunan Fâzıl Mahmud Efendi marifetiyle bin on üç tarihinde hâlen mütedâvil olan nüsha-i celîle tezyin ve nev'un âhar vaz' olunup bir zaman murûrunda Mahmud Efendi hayatta olan Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi hazretlerinin zamanında ve bazı Paşmakçızâde es-Seyyid Ali Efendi zamanında verilen fetvalar olup Fâzıl Mahmud Efendi'nin ve üstadı Grebneşi Mustafa Efendi'nin tashihi ile musahhah olup ba'dehu Fâzıl-ı mûmâ ileyh müşârun ileyh Çatalcalı Ali Efendi'den sonra saire dahi birkaç defa fetva emini olmakla şeref bulan mûmâ ileyh Fâzıl Mahmud Efendi hazretlerinin cem' eyledikleri fetvalardır deyu Şeyhülislam Yahyâ Tevfik Efendi hattıyla Fetâvâ-yı Ali Efendi Zeyli diyerek kendi tahrir buyurdıkları Ali Efendi Fetâvası hamîşine kayd eyledikleri bin altı yüz yirmi dört fetvâ-yı şerîf işbu mecmuaya hatt-ı âcizanem ile nakl olunduktan sonra ve mâ udife ileyhi lafziyle her faslın zeyline teksîran li'l-fevâid bazı suver-i celîle kayd olundu. Nazar buyuran ihvândan müncâdır ki nazar-ı afv ile ma'zûr tutup duadan unutmayalar.⁶²

Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin günümüze ulaşan en eski nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmakta olup Fâzıl Mahmud Efendi'nin fetva emini olarak

⁶¹ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 647; Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 2016 (ferâğ kaydı). Bu ferâğ kaydının aslı Arapça olup tarafımızca tercüme edilmiştir. Öte yandan eserin derleniş sürecine dair çok önemli bilgiler ihtiva ettiği için sonraki tarihlerde istinsah edilen bazı nüshalarda da bu kayda yer verilmeye devam edilmiştir. Örnekler için bak: Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 648 (1108 tarihli); Süleymaniye Ktp., Mihrîşah Sultan, nr. 137 (1146 tarihli), Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 2019 (1164 tarihli).

⁶² Gedizli Mehmed Efendi, *Zeyl-i Ali Efendi Mecmuası*, Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 1248, vr. 1b.

vazife yaptığı 1102 tarihinde istinsah edilmiştir. Ali Efendi'nin sürgünden dönüp İstanbul'da ikamet ettiği bir dönemde, talebesi ve mevcut şeyhülislamın fetva emini Fâzıl Mahmud Efendi'nin yaptığı çalışma Sultan'ın dikkatini çekmiş ve ma'zûl şeyhülislamı tekrar gündeme getirmiş olabilir. Nitekim fetvalarının bu şekilde derlenmesinin hemen ardından, 1103 Cemaziyelâhir'inde Sultan II. Ahmed tarafından Edirne'ye davet edilen Çatalcalı, ikinci kez şeyhülislamlığa tayin edilmiştir. Bu vesileyle daha önce azledilmiş bulunan Ali Efendi'nin itibarının iade edildiği söylenebilir.

Grebneşî ve Fâzıl Mahmud Efendi'nin mesailerini ile ortaya çıkan *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, ilmiye sınıfında büyük bir teveccühle karşılanmış, hızla çoğaltılmasının yanı sıra fetvaların kenarına nakil yazımı çalışmalarına da hemen başlanmıştır. Nitekim eserin 1102 ve 1104 tarihli en eski nüshaları dahi nakilli olarak istinsah edilmişlerdir. Bazı müellifler ise nakilleri fetvaların kenarına not etmenin ötesinde, müstakil olarak *Nukûl-i Fetâvâ-yı Ali Efendi* vb. isimlerle çalışmalar hazırlamışlardır ki bu kişiler hakkında bir sonraki başlıkta ayrıntılı bilgi verilecektir. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'ye müstakil olarak nakil yazan isimler arasında Salih b. Ahmed el-Kefevî'nin çalışması öne çıkmış; ilerleyen dönemde eser tab' edilirken onun çalışması esas alınmıştır. Eserin ilk matbu basımı tek cilt halinde hicrî 1245 yılında yapılmış; ilerleyen yıllarda iki cilt olarak tab' edilmeye devam edilmiştir.⁶³

3. Fetâvâ-yı Ali Efendi Üzerine Yapılan Nükûl Çalışmaları

Müftüler tarafından verilen fetvaların güvenilirliğini göstermek adına, bu fetvalarla birlikte alanında otorite kabul edilen bir kişiden yahut muteber fıkıh kitaplarından iktibaslar yapılması şeklinde gerçekleştirilen nakil yazımı, fıkıh geleneğinde bilinen bir uygulamadır. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda kadıların Hanefî mezhebindeki sahih görüşlerle hüküm vermeleri kanunla genel prensip haline getirilmiş, kenar müftüleri yine aynı dönemde fetvalarının kaynaklarını yazmakla yükümlü tutulmuş, buna mukabil şeyhülislamlara böyle bir vazife verilmemiştir. Bununla birlikte şeyhülislam fetvalarından gerek halkın, gerekse ilmiye sınıfının yeterince istifade edebilmesi için genellikle fıkıh literatürüne vâkıf olan fetva eminleri yahut şeyhülislamların mülâzımları tarafından fetvaların nakilleri çıkarılmış, söz konusu mecmualar pek çok zaman

⁶³ İstanbul 1258, 1266, 1272, 1278, 1283, 1286, 1289, 1311, 1322, 1324-1325 vd.

nakilleriyle birlikte istinsah edilmiştir.⁶⁴ Şeyhülislam fetvalarının belirli fıkıh kitaplarından nükül yazılarak bir mecmuada toplanmış olmaları, yalnızca kendilerinden daha iyi istifade edilebilmesi için değil; söz konusu fetvaların sonraki dönemlerde muteber ve mütedavil olması için de önemli bir etkidir.⁶⁵

Fetâvâ-yı Ali Efendi de üzerine muhtelif isimler tarafından nakiller çıkarılmış ve daha ilk nüshalarından itibaren nakilli olarak çoğaltılmış mecmualardandır. Ne var ki *Fetâvâ-yı Ali Efendi* üzerine yapılan nakil çalışmaları hakkında birbiriyle çelişen bilgiler bulunmaktadır. Bu hususta en yaygın bilgi; Ahıskalı Ahmed Efendi ile Gedizli Mehmed Efendi'nin yalnızca nakillerden oluşan birer eser kaleme aldığı, Salih b. Ahmed el-Kefevî'nin ise bu nakilleri ilgili fetvaların altına yerleştirerek matbu metne esas teşkil edecek nüshayı hazırladığı şeklindedir.⁶⁶ Oysa her ne kadar Ahıskalı Ahmed Efendi'nin vefat tarihi tarafımızca tespit edilemese de en azından Gedizli Mehmed Efendi'nin Kefevî'den yaklaşık yüz yıl sonra yaşadığı bilinmektedir.⁶⁷ *Fetâvâ-yı Ali Efendi* üzerine yapılan nükül çalışmaları ile ilgili bir diğer bilgi ise Mustafa b. Şeyh Mehmed, Ahıskalı Ahmed Efendi, İbnu'l-Mukayyid ve Salih Kefevî'nin birer nakil çalışması yaptığı, eserin basımı sırasında ise Kefevî'nin çalışmasının esas alındığı şeklindedir.⁶⁸ Ancak bu bilgide de müstakil bir nükül çalışması olmasına rağmen Gedizli Mehmed Efendi'ye yer verilmediği görülmektedir.

Bu makalede *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin “Tahâret” ve “Kerâhiyye-İstihân” bölümleri esas alınarak, yukarıdaki kaynaklarda ismi geçen Ali Efendi nakilleri arasında mukayeseli bir çalışma yapılmış ve beş kişi tarafından *Fetâvâ-yı Ali Efendi* üzerine müstakil nükül çalışması yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

⁶⁴ Arslan, *Nuküllü Fetva Mecmuaları*, s. 46-48.

⁶⁵ Kaya, “Vekâlet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvanın Müftâ-Bih Hale Geliş Süreci”, s. 81.

⁶⁶ Kallek, “Fetâvâ-yı Ali Efendi”, XII, 438; Okumuş, *Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetvalarında Nikâh (Evlenme Akdi)*, s. 46; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 325-326.

⁶⁷ Salih b. Ahmed el-Kefevî 1137/1724, Gedizli Mehmed Efendi ise 1252/1837 tarihinde vefat etmiştir (Şeyhî, *Vekâyü'l-fuzelâ*, s. 3111-3112; Abdullah Ceyhan, “Gedizli Mehmed Efendi”, *DİA*, XIII, 551). Ahıskalı Ahmed Efendi'nin vefat tarihine ulaşlamamış olmakla birlikte, 1632-1730 yılları arasında yaşayan ulemanın biyografilerine yer verilen *Vekâyü'l-fuzelâ*'da zikredilmediği için, bu tarihten -dolayısıyla Kefevî'den- sonra vefat ettiği düşünülebilir.

⁶⁸ Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 299.

a. Mustafa B. Şeyh Mehmed (v. 1105/1694)

Şakkak Fındık Mustafa Efendi olarak bilinen müellif aslen İstanbulludur. Dâvûdzâde Mustafa Efendi'den mülâzım olduktan sonra muhtelif medreselerde müderrislik yapmış; Kandiye, Manisa ve Filibe'deki kadılık vazifelerinin akabinde 1105 senesinde emekli olmuş ve aynı yıl vefat etmiştir.⁶⁹

Fındık Mustafa Efendi *Nükûlü'l-fetâvâ* ismini verdiği eserinin mukaddimesinde, fıkıh ilmiyle meşgul iken Ali Efendi'nin fetvalarını ihtiva eden güzel bir eser gördüğünü, bu eserde yer alan fetvaları tek tek inceleyerek her fetvanın kaynağını muteber kitaplardan çıkardığını şu şekilde belirtir:

Bu abd-i fakir-i müstefiz-i eltâf-ı Hüdâ ve mütemessik-i habl-i metn-i şer'-i ğarrâ Mustafa b. Şeyh Mehmed -âmelehumâ rabbuhuma bi-eltâfihî'l-evfâ ve efdâlihî'l-aksâ- ... müstağrak-i zünûb ve iftikâr olmakla uhrevî eltâf-ı Rabb-i kadîre vusûle medâr olmak için evkât-ı kirânâme-i ömr-i azizi eşref-i ulûm olan ilm-i fikh-ı şerîfe sarf ve iştiğâl üzere iken Hazreti veliyyunniâm ale'l-kadri celîlu'l-keram el-bahru'n-nâfi' ve'l-bedru's-sâti' imamu'l-eimme sirâcu'l-ümme şeyhu meşâyihî'l-islam vahîdu'l-asr müftî'l-enâm el-müsemmâ bi-ibni ammi'r-rasûl ve zevci'l-betûl -mettaanallahu bi-tûl-i bekâhu ve nâle mâ yetemannâhu- hazretlerinin zaman-ı saadetlerinde iftâ buyurdıkları fetâvâ-yı şerîfeleri câmi' bir kitâb-ı savâb intisâb ile şerefyâb olduğumda min evvelihî ilâ âhirihi tetebbu' edip her fetvâ-yı şerîfeyi ... burhânın menkûl-anhlarını kütüb-i mu'teberâtdan bi-ibâratihî nakl ve zeyline tahrîre Cenâb-ı rabbu'l-erbâb bu abd-i adîmu'l-istitâayı tevfiik ile müşerref eyleyip *Nükûlü'l-fetâvâ* deyu tesmiye ve tevsîm eylemişimdir. Fazl-ı Rabb-i mâ-zâle'n-niâm'dan katre cüyum ki nuşte-i ceride-i a'mâlim olan zellât ve cerâimi imhâ ve bu ğarik-i bahr-i âsâma ve valideynime bâis-i rahmet olup Cenâb-ı Hâliku'l-berâyâ -celle ve alâ-nâr-ı elim-i cahîmden incâ eyleye.⁷⁰

Önce fetvanın, sonra da fetvayla ilgili nakillerin zikredildiği eser siyer bahsiyle bitmekte olup muhtemelen müellif bu çalışma esnasında vefat ettiği için eserini tamamlayamamıştır. Çatalcalı Ali Efendi'den yalnızca iki yıl sonra vefat eden Mustafa Efendi'nin bu çalışması, tespit edebildiğimiz kadarıyla *Fetâvâ-yı Ali Efendi* üzerine yapılan en erken müstakil nükûl eseri olması açısından oldukça önemlidir.

b. Salih B. Ahmed el-Kefevî (v. 1137/1724)

Kırım'daki Kefe-Bahçesaray'da dünyaya gelen Salih Efendi İstanbul'a gelip medrese eğitimini tamamlamış, mülâzım olduktan sonra da muhtelif medreselerde müderrislik vazifesinde bulunmuştur. Bir dönem Haremeyn-i

⁶⁹ Şeyhî, *Vekâiyu'l-fuzelâ*, s. 1960-1961.

⁷⁰ Şakkâk Fındık Mustafa Efendi, *Nükûlü'l-fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 325, vr. 1b.

şerifeyn müfettişliği de yapan Kefevî, Süleymaniye Medresesi'nde vazife yaparken 1137 yılında vefat etmiştir.⁷¹

Salih el-Kefevî hazırladığı *Fetâvâ-yı Ali Efendi* nüshasının mukaddimesinde eserin hazırlık süreciyle ilgili şu açıklamalarda bulunur:

Bu abd-i müstefz-i eltâf-ı Hüdâ Sâlih bin Ahmed el-Kefevî -âmelehumallahu teâlâ bi lutfihî- müstağrak-i bahr-i zünûb olmakla uhrevî eltâf-ı Rabbi'l-âlemîne vusûle medâr olmak için merhûm Şeyhulislam Müfti'l-enâm Ali Efendi -rahmetullahi aleyh rahmeten vâsi'aten- hazretlerinin iftâ buyurdıkları fetâvâ-yı şerifelerini câmi' bir kitab-ı savâb intisâb ile şerefyâb olduğumda min evvelihî ilâ âhirihi tetebbu' edip her fetvâ-yı şerifenin menkûl anhlarını kütüb-ü mu'teberâtdan bi-ibâratihî nakl ve zeyline tahrîre Cenâb-ı Rabbi'l-erbâb bu abd-i adımı'l-istitâayı tevfiik ile müşerref eylemiştir. Cenâb-ı Hâliku'l-beşer nûşte-i cerîde-i a'mâlim olan zülât ve cerâimimi afv ile ilhâk-ı nâr-ı elim ve cahîmden incâ eyleye.⁷²

Görüldüğü gibi Kefevî'nin ifadeleri, Fındık Mustafa Efendi'nin ifadeleri ile büyük bir benzerlik arz etmektedir. Kefevî'nin kendisinden yaşça büyük olan ve fetvalara kendisinden farklı nakiller çıkarmış bulunan Fındık Mustafa Efendi'nin yarım kalmış çalışmasını görüp görmediğini bilemiyoruz; ancak yaptığı işi hemen hemen aynı cümlelerle ifade etmiş olması dikkat çekicidir.

Daha önce de zikredildiği gibi Salih Kefevî'nin önce Ali Efendi fetvalarına, sonra da fetvayla ilgili nakillere yer verdiği eserinin, temelde Ahıskalı Ahmed Efendi ile Gedizli Mehmed Efendi'nin çalışmalarına dayandığı yaygın kabul görmektedir. Oysa Kefevî'nin bu yönde bir açıklaması bulunmadığı gibi, bahsi geçen zâtlardan önce yaşadığı için bu ihtimal tarihen de mümkün görünmemektedir. Bu nedenlerle Kefevî'nin çalışmasını müstakil bir nükûl eseri olarak görmek daha isabetli olacaktır.

Kefevî'nin hazırladığı *Fetâvâ-yı Ali Efendi* nüshası her ne kadar eserin matbu hale getirilmesi sürecinde esas alınan nüsha olsa da *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin matbu nüshasının Kefevî derlemesiyle birebir aynı olduğu düşünülmemelidir; zira eserin Vakıf Kitabında yaptığımız tarama neticesinde, matbu nüshaya Kefevî nüshasında bulunmayan sekiz fetvanın eklendiği tespit edilmiştir.⁷³ Buradan hareketle, eser tab' edilirken Kefevî nüshasının farklı nüshalarla ve Çatalcalı Ali Efendi'ye ait muhtelif fetva varakalarıyla mukayese edilerek eksiklerinin tamamlandığı düşünülebilir. Öte yandan Kefevî, yaptığı derlemenin sonuna muhtelif konularla ilgili bazı nakiller de yerleştirmiştir.

⁷¹ Şeyhî, *Vekâiyü'l-fuzelâ*, s. 3111-3112.

⁷² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2391, vr. 1b.

⁷³ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 172, 176, 177, 180, 185, 187, 191, 193.

Çatalcalı Ali Efendi'ye ait olmayan ve incelediğimiz diğer hiçbir yazma nüshada görülmeyen bu nakiller, eserin basımında Kefevî nüshası esas alındığı için matbû metne de geçmiş ve *Fetâvâ-yı Ali Efendi* ile birlikte basılagelmiş olmalıdır.

c. İbnü'l-Mukayyid (v.?)

Seyyid Mehmed b. Seyyid Mustafa İbnü'l-Mukayyid tarafından hazırlanan nükûl çalışması 1161/1748 yılında istinsah edilmiştir.⁷⁴ Müellifi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız bu nakil mecmuasında fetvalar bulunmamakta, yalnızca nakillere yer verilmektedir. Eserin başında mukaddime mahiyetinde herhangi bir açıklama yapılmadığı gibi, ulaşabildiğimiz tek nüshasının ferağ kaydı da bulunmamaktadır. Son olarak, tahâret bahsine dair nakiller ile başlayan mecmuada *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de yer alan tüm fetvalara nakil çıkarılmadığı, çalışmanın rehin meselelerine dair nakillerle sonlandırıldığı görülmektedir.⁷⁵

d. Ahıskalı Ahmed Efendi (v.?)

İnebolu kadılarından Ahıskalı Ahmed Efendi, söz konusu beldede kadılık yaparken *Fetâvâ-yı Ali Efendi* üzerine bir nakil çalışması yapmıştır.⁷⁶ Müellifi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız, istinsah ya da ferağ kaydı da bulunmayan bu çalışmada da yalnızca nakiller bulunmakta, fetvalar zikredilmemektedir. Ahıskalı Ahmed Efendi'nin Ali Efendi fetvalarına çıkardığı nakiller büyük oranda Kefevî'nin nakilleriyle aynı olmakla birlikte, konuların tasnifi ve fetvaların tertibi hususunda farklılıklar görülmektedir. Ahıskalı ile Kefevî'nin aynı fetvalara aynı nakilleri verişini her ne kadar birbirlerinden almış olma ihtimalini akla getirirse de, bu hususta kesin bir tespit yapamadığımız için Ahıskalı Ahmed Efendi'nin bu eserini müstakil bir nükûl çalışması olarak vermemiz daha yerinde olacaktır.

⁷⁴ Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", s. 299.

⁷⁵ İbnü'l-Mukayyid, *Kitâbu Nukûl-i Fetâvâ-yı el-Merhûm Şeyhülislam Ali Efendi*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1031.

⁷⁶ Eserin kapak sayfasında şu bilgilere yer verilmiştir: "*Sâbikan mahrûse-i İnebolu kadısı merhûm ve mağfûr Ahıskevî Ahmed Efendi'nin mahrûse-i mezbûrede zamân-ı hükûmetinde tahrir eylediği Nukûl-i Fetâvâ-yı Ali Efendi'dir. İstifade olundukca merhûm-ı mûmâ-ileyh duâ-i hayr ile yâd olunmak mercüvdür.*" (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 218).

e. Gedizli Mehmed Efendi (v. 1252-1253/1837)

1165/1752 yılında Kütahya/Gediz’de doğan müellifin tam ismi Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Mustafa el-Gedûsî olup hem anne hem de baba tarafından seyyiddir. Şeyhülislam Atâullah Efendi’den mülâzım olduktan sonra Bayezid Medresesi müderrisliği ile başladığı vazife hayatı; üstlendiği çeşitli müderrislik, kadılık vd. görevlerinin ardından fetva eminliği ile son bulur. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasına önyak olan isimlerden Seyyid Mehmed el-Gedûsî 1252-1253/1837’de İstanbul’da vefat etmiştir. Velûd bir müellif olan Gedûsî; Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, Çatalcalı Ali Efendi ve Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi’nin fetvalarına nükûl yazmış ve *Hidâye*’yi şerh etmiştir.⁷⁷

Gedizli Mehmed Efendi’nin Ali Efendi fetvaları için kaleme aldığı nükûl mecmuası yalnızca nakillerden oluşmakta olup 1219/1804 tarihine aittir.⁷⁸ Tahâret bahsiyle başlayıp Arazi bahsiyle nihayete ermek suretiyle *Fetâvâ-yı Ali Efendi*’nin tamamına nükûl çıkarıldığı anlaşılan mecmuanın oldukça sistematik ve düzenli bir şekilde telif edildiği görülmektedir. Mukaddimesinde “*Fakir kul Seyyid Hâfız Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Mustafa el-Gedûsî der ki: İşte bu mecmua âlim ve fâzıl, devrinin mümtaz, asrının müstesna şahsiyeti Şeyhülislam Müfti’l-enâm Ali Efendi merhumun fetvalarının nakilleridir*” ifadeleri yer alan mecmuanın ferağ kaydından Gedûsî’nin mecmuayı bizzat istinsah ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁹ Son olarak Gedûsî’nin nükûl çalışması muhtevası itibariyle Ali Efendi fetvaları üzerine yapılan diğer nükûl çalışmalarından büyük oranda farklı olup orijinal bir görünüm arz etmektedir.

D. Sonuç

17. yüzyıl şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi ve onun fetvalarından oluşan *Fetâvâ-yı Ali Efendi* üzerine hazırlanan bu makalede, öncelikle Ali Efendi’nin hayatı çeşitli yönleriyle ele alınmış; hayatı, hocaları, öğrencileri, şeyhülisamlığa giden yolda ifa ettiği vazifeleri vb. hususlar tespit edilmiştir. Bu bağlamda Çatalcalı’nın örgün medrese eğitiminden ziyade Hoca Abdürrahim Efendi ve Minkârîzâde Yahyâ Efendi gibi gerek meşihat makamında bulunmuş gerekse fetva mecmuaları derlenmiş önemli ve yetkin isimlerin birebir

⁷⁷ Ceyhan, “Gedizli Mehmed Efendi”, XIII, 551. Gedizli Mehmed Efendi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 289; Özel, Hanefî Fıkıh Alimleri, s. 361-363; Ceyhan, Abdullah, “Osmanlı Devri Müderris, Kadı ve Fetva Eminlerinden Gedizli Hafız Mehmed Efendi”, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, 2018, s. 327-344 vd.

⁷⁸ Gedizli Mehmed Efendi, *Nükûlü’l-fetâvâ*, DİB Ktp., Yazmalar, nr. 3833.

⁷⁹ Gedizli Mehmed Efendi, *a.g.e.*, vr. 1b, 233a.

eğitiminden geçtiği, bunun da ilmî birikiminin oluşması ve sahasında uzman bir fakih olarak yetişmesinde son derece etkili olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Mesih Paşa, Hâfız Paşa ve Gazanfer Ağa Medreseleri'nde yaptığı müderrislik hizmetlerinin yanı sıra, üstlendiği kadılık, ordu kadılığı ve kazaskerlik vazifelerinin, Ali Efendi'nin hem teorik hem de pratik sahada kendini geliştirmesine ve bürokrasinin her kademesini yakından tanınmasına imkân sağladığı görülmüştür. Çatalcalı Ali Efendi fetvalarının sonraki dönemde büyük rağbet görmesinde, elde ettiği bu birikimin de etkili olduğu söylenebilir.

Bu makalede ayrıca Ali Efendi fetvalarının derlendiği *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adlı mecmua hakkında literatürdeki mevcut bilgiler tekrar gözden geçirilerek en doğru verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, eserin en eski nüshasının 1102 yılına ait olduğu ve en az 4654 fetva ihtiva ettiği tespit edilmiştir.

Öte yandan literatürde mecmua üzerine yapıldığı belirtilen nükûl çalışmaları incelenerek beş müellif tarafından müstakil nükûl çalışması yapıldığı tespit edilmiştir. Bu müellifler Mustafa b. Şeyh Mehmed, Salih b. Ahmed el-Kefevî, İbnü'l-Mukayyid, Ahıskalı Ahmed Efendi ve Gedizli Mehmed Efendi'dir. Nakilli ve nakilsiz olarak yüzden fazla yazma nüshası bulunan eserin 1245 yılında yapılan ilk baskısı için Kefevî'nin nakilli tertibi tercih edilmiştir; ancak kanaatimizce Kefevî'nin çalışması, diğer nükûl çalışmalarından herhangi birine dayanmayan müstakil bir eser olarak görülmelidir.

Derlenmesini takip eden süreç içerisinde *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin hızla çoğaltılmaya başlanması, mecmuanın yalnızca İstanbul kütüphanelerinde yüzden fazla nüshasının bulunması, üzerinde nükûl çalışmalarının yapılması ve nihayetinde nakilli olarak defalarca tab' edilmiş olması, eserin ilim dünyasında gördüğü hüsnükabulü açıkça göstermektedir.

Son olarak Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları pek çok açıdan değerlendirilmeyi ve üzerinde çalışılmayı gerektiren kıymetli hukuki ve tarihî belgelerdir. Her ne kadar şimdiki dek akademik çevrelerde hak ettiği ilgiyi görememiş olsa da ilerleyen dönemde araştırmacıların ilgisini daha çok çekeceği ve hakkında daha fazla çalışma yapılacağı umulmaktadır.

E. Kaynakça

- Ahıskalı Ahmed Efendi, *Nukûlü Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 218.
- Altınbaş, Vâmık Şükrü, “Fetva Emîni Mahmud Efendi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c: 4, sayı: 10-11, yıl: 1965, s. 188.
- Altınbaş, Vâmık Şükrü, “Fetva Emîni Mehmed Ataulлах Efendi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c: 4, sayı: 7-8, yıl: 1965, s. 123.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Arslan, Emine, *Nukûllü Fetva Mecmûaları ve Mehmed Fıkhi'nin el-Ecvibetü'l-Kânia Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Başar, Serhat, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul: Kültür A.Ş Yayınları, 2017.
- Bostan, İdris, “Alanya”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, II, 339-341.
- Ceyhan, Abdullah, “Gedizli Mehmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 550-551.
- Ceyhan, Abdullah, “Osmanlı Devri Müderris, Kadı ve Fetva Eminlerinden Gedizli Hafız Mehmed Efendi”, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, 2018, s. 327-344.
- Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Kahire: Dâru't-tibâa, 1257.
- Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1065; Yazma Eserler, nr. 2303; Serez, nr. 1113; İzmir, nr. 251; Fatih, nr. 2391; Yeni Cami, nr. 647; Yeni Cami, nr. 648; Mihrişah Sultan, nr. 137; Nuruosmaniye, nr. 2016; Nuruosmaniye, nr. 2019; TBMM Kitaplığı 1006.
- Gedizli Mehmed Efendi, *Nukûlü'l-fetâvâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., Yazmalar, nr. 3833.
- Gedizli Mehmed Efendi, *Zeyl-i Ali Efendi Mecmuası*, Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 1248.
- Grebneşi Mustafa Efendi, *Fetâvâ fî ahdi Ali Efendi*, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 185.
- İbnu'l-Mukayyid, *Kitâbu Nukûl-i Fetâvâ-yı el-Merhûm Şeyhülislam Ali Efendi*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1031.
- İlmiye Sâlnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İstanbul: İşaret yayınları, 1998.
- İpşirli, Mehmet, “Abdürrahim Efendi, Hoca”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, I, 289.
- İpşirli, Mehmet, “Ayasofya Kürsü Şeyhliği”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, IV, 224.
- İpşirli, Mehmet, “Çatalcalı Ali Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VIII, 234-235.
- İpşirli, Mehmet, “Minkârîzâde Yahyâ Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, XXX, 114-115.
- İpşirli, Mehmet, “Mülâzemet”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXI, 537-539.

- İpşirli, Mehmet, “Şeyhülislam”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 91-96.
- İpşirli, Mehmet; Avcı, Casim, “Nâib”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 311-313.
- İpşirli, Mehmet; Bozkurt, Nebi; Birişik, Abdülhamit; Orman, İsmail, “Medrese”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVIII, 323-340.
- Kallek, Cengiz, “Fetâvâ-yı Ali Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XII, 438.
- Kaya, Süleyman “Vekâlet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvanın Müftâ-bih Hale Geliş Süreci”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 20, yıl: 2012, s. 71-86.
- Kiel, Machiel, “Yenişehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XXXXIII, 473-476.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul: Sebil yayınevi, haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü, 1996.
- Müstakîmzâde, Sa‘deddin Süleyman b. Muhammed Emin, *Devhatu’l-meşâyih* (Ahmed Rıfat Efendi zeyli ile), yy, ty.
- Müstakîmzâde, Sa‘deddin Süleyman b. Muhammed Emin, *Tercüme-i Ahvâl-i Şuyüh-i Ayasofya*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1716.
- Okumuş, Mustafa, *Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi’nin Fetvalarında Nikâh (Evlenme Akdi)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray, İstanbul: Klasik yayınları, 2018.
- Özcan, Tahsin, “Seyyid Mehmed Şerîf Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVII, 69-70.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Özen, Şükrü, “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sayı: 5, yıl: 2005, s. 249-378.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, İstanbul: Klasik yayınları, 2013.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîh-i Silahdâr*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı: 10, İstanbul: Devlet matbaası, 1928.
- Şakkâk Fındık Mustafa Efendi, *Nükûlü’l-fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 325.
- Şerifzâde Seyyid Mehmed Efendi, *el-Mecmuatü’l-aliyye fi’l-fikhi’l-Hanefiyye*, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2704.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü’l-fuzelâ*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Uşşâkîzâde, İbrahim Hasib Efendi, *Zeyl-i Şakâik*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.